

Atoqli adib Mirzakalon Ismoiliiy tavalludining 100 yilligiga bag'ishlanadi

XX asrdagi mashhur asarlardan biri вЂњFarg'ona tong otguncha вЂќ romani qamoqxonada yozilgan edi. Yozuvchi kitobxonga yozgan maktubida: вЂњMen bu kitobni yoza turib qanchalar yig'laganman, qanchalar qon yutganman!.. Bilsangiz, peshanamda temir panjara, tepamda o'limtik chirog'ning o'lib bo'lgan qora nuri, ostimda zax, sovuq beton, eshigida otning kallasidek qulf!.. Qo'ying, boshqa tafsillarning qorasi o'chsini! Bu shunchaki bir kitob emas, yo'q, shaxsga sajda davrining qora kunlarida ming azob, ming to'lg'oq bilan tug'ilgan bir g'arib xilqat. Ha, xilqat!.. Bu mening yig'lay-yig'lay topgan bolam! вЂќ deb tarif bergan edi. Kitobxonlarning adib hayotiga bo'lgan qiziqishlari inobatga olinib, mazkur hujjatli qissa yozildi va talabchan o'quvchilar hukmiga havola etilyapti.

Bismillahir Rohmanir Rohiyim. Robbana toqabbal minna innaka anta-s-samiu'l aliyim va tub alayna innaka anta-t-tavvabur rohiym[1].

Boqchalarda gullar so'ldi, sezmadim, O'stirganlar yetim bo'ldi, sezmadim. Ko'ngillarga qora to'ldi, sezmadim, Sezdim sening ketganingni, ko'ngildan Abdulhamid Cho'lpon.

Qo'nma, bulbul, qo'nma, bulbul,

Mozor toshiga.

Nalar keldi, nalar keldi

Yurtim boshiga!..

Xalq qo'shig'i.

Yuragimda xo'rliqlarning alami,

So'rsam, derlar: вЂњYozmish Quدرات qalamib вЂќ.

Nechun qalam baxtimni qaro yozdi?

Ne qildim, yo'limni g'amaro yozdi?!

Toleimdin kimga yig'lay, dod etay?

Dunyo kelib, neni ko'rdim, yod etay! Mirzakalon Ismoiliiy.

Muallifdan

Muhtaram adabiyot muhiblariga kichik bir xizmat qilish niyatida Tangri taolodan madad so'ragan holda yana qo'lga qalam olib, oq qog'oz ustiga dastlabki satrlarni bitmoqdaman. Kishining qadri hayotlik chog'idagiga nisbatan vafotidan so'ng aniqroq bilinishini donolar aytib o'tganlar.

Vaqt вЂќ hakamdir. Yillar bir tarozudir go'yo. Qilingan amallar o'lchanur. Agar inson tarozu pallasida arziqli amallar qoldirgan bo'lsa, uning nomi foniy dunyoda yashayveradi. Bunday insonlarning nomini eslab yurish yoki o'chirib tashlashga banda qodir emasdir. Bu Ilohning marhamatiga, xohish-istagiga xosdir. Bu marhamatga erishmoq uchun esa iymon yo'lidan boriladi. Guvoh bo'laylikkim, bu marhamatga, lutfu karamga hamma ham erisha olmaydi.

Mirzakalon Ismoiliiy vijdonlariga xiyonat qilmagan insonlardan biri edilar, vallohi alam! Shu boisdanmi, xalq bu adibga ko'ngil qo'ydi. Vafotlariga salkam o'n besh yil to'lsa-da, u zotning mo'tabar nomlari hanuz qalb ardog'ida. Mirzakalon Ismoiliiy menga mehribon tog'a, talabchan ustoz edilar. U zot ustozlik haqqini ado etib ketdilar, Alloh rozi bo'lsin! Endi menga shogirdlik va jiyanlik burchini ado etish fursati keldi. Yaratganning madadi, Siz вЂќ azizlarning duolaringizga suyangan holda bu burchni ado qilmoqqa jur'at etyapman.

Sizlarning etiboringizga havola etilayotgan asar to'qilgan, havoyi gaplar emas. Uning asosi, poydevori вЂќ Mirzakalon Ismoiliiyning qamoqxonada tergovchi uchun maxsus yozgan, go'yo tavba uslubidagi вЂњVijdon tavbasib вЂќ degan bayonnomalardir. Bu nomani вЂњVijdon tavbasib вЂќ emas, aslida вЂњVijdon azobib вЂќ demak durust bo'lur edi. Unda yozuvchi вЂњxalq dushmanining farzandlarib вЂќ deb nomlanmish lanat tamg'asi bilan bolalarimga zarar yetkazishmasa edib вЂќ, degan havotirda ko'kraklarini vijdon azobi o'qiga tutgan, o'zlarini o'zlari chindan ham вЂњmillatchib вЂќ va вЂњxalq dushmanib вЂќ ekanliklarini isbotlamoqqa tirishgan edilar.

Yana bir-ikki izoh shuki, asarda Mirzakalon Ismoiliiyning turli kitoblarida bayon etilgan ayrim jumalardan ham foydalandik. Adib murakkab hayotlari davomida ko'p adolatsizliklarni ko'rdilar, do'stlarning xiyonatlariga ham guvoh bo'ldilar. Xiyonatkorlarning ayrimlarini вЂњVijdon tavbasib вЂќda tilga olganlar. Xiyonatkorlarning avlodlari mazkur asarimizni o'qiguday bo'lsalar isnodga qolmasliklari uchun ularning nomlarini o'zgartirib bayon qildik. Eng muhimi, do'stlar xiyonat qilgan bo'lsalar-da, tog'am qamoqdan chiqqanlaridan so'ng ularni kechirib, birodarliklarini davom ettirgan edilar.

Yozganlarimizni oxirgi satriga qadar toqat bilan o'qiy olsangiz, bunga o'zingiz ham guvoh bo'larsiz. Ulug' adibning hayotiga befarq emasligingiz uchun Siz вЂќ azizu mehribonlardan behad minnatdorman.

Tarix 1998 yilning Navro'z arafasi, Zulqadaning Oy to'lishgan kechasi xayrli niyat ila boshladim.

Alloh oqibatni xayrli qilg'ay, omiyn!

I

Toshkent, Darxondagi uch xonali uy.

1986 yil, 4 fevral, seshanba, soat 15.15.

Qish o'zining avvalgi hovuridan birmuncha tushib, bahor siqig'i bilan chekina boshlagan bo'lsa ham, hanuz o'z yo'llarida alam zahrini sochib boradi. Uning achchiq izg'irirlari iliq bahor yellariga bazan hamla qiladi, tamom qo'zg'alib, kuchga kira boshlagan dilkash hayotni bo'g'moqchi bo'ladi. Lekin borliqni uyg'otgan bahor o'z o'jarligini qo'ymaydi.

Bahor o'jar.

Bahor nafasida huruj qilayotgan xastalik o'jar.

Bemor undanda o'jar...

Tabiatan serg'ayrat bo'lgan, past bo'yli, jikkakdan kelgan bu odamning xastalik oldida bo'sh kelishini yaqinlaridan hech bir kishi kutmagan edi. Garchi yoshi saksonni qoralayotgan bo'lsa-da, shaxdam va tetik yurishi go'yo uning kamida yuz yil umr ko'rishidan darak berardi.

Bir oy avval shifoxonadagilar вЂњuzog'i bilan ikki kunlik umri qoldi, istasangiz olib ketinglar вЂќ, deyishgan edi. Unda kelgan-ketganni tanirdi, uch kundan beri esa hushsiz. Eti suyagiga yopishib, xuddi yosh bolaga o'xshab qolgan.

Atrofdagilar uni hushsiz deb o'ylashadi, sekin-sekin gaplashishadi. U esa hamma narsani eshitib, anglab yotibdi. Faqat bosh og'rig'i xuruj qilganda gaplarga quloq solgisi kelmay qoladi. Mehribonlarining bir-bir kirib yuzlarini silashlari, ayniqsa peshonasini uqalashlari xush yoqadi, og'riqlari sal ariganday bo'ladi. Peshonasiga uzoq vaqt qo'yilib turuvchi kaftni boshqalaridan ajrata oladi. Bu kaftning tafti miyani kemirayotgan og'riqni bosa oladi.

-Dadajon, bugun biz bilan birga uyga ketasizmi?

Qulog'iga jaranglab urilgan bu gapdan seskanib ketdi.

Qaerdan keldi bu ovoz? Uni kim chorlayapti?

Uning bezovtalanganini atrofdagilar sezishdi, lekin og'riqning tasiri deb o'ylab, yuzlarini silashdi. U esa alanglab, ovoz egasini qidirdi. Bemor o'zicha atrofga javdirab qarayotganday bo'lardi. Aslida esa qorachiqlardan nur qochgan, kerilgan burun kataklaridan esa notekis nafas chiqardi.

-Dadajon, uyga ketmaymizmi?

Yana javdiradi va... ko'rdi: ro'parasida yengli oq ko'ylak kiyib olgan Oyzuhra jilmayib turibdi. Urushdan qaytganida shu ko'ylagida, shunday kulgu bilan kutib olgan edi dilbandi. Biram shirin kulardi... biram shirin kulardi bu jon qizi! Lekin u hozir qaerdan keldi? Axir u vafot etgan edi-ku? Qamoqdan qaytganida Oyzuhrasining o'limini eshitib вЂЎBu ko'rgulikni ko'rgunimcha qamoqda o'lib ketganim ming marta yaxshi edib ЁЃ, degan edi-ku? So'ng Minor qabristoniga borgan, faryod urib, ko'kragini zax yerga berib yotib olgan edi-ku? To'rt yillik urush vahshatlariga chidagan, qamoq adolatsizliklari bukolmagan qaddini shu ayriliq bukib qo'ygan edi-ku? Qamoqqa olishlaridan oldin, 1950 yilning yoz chillasida bu qabristonga otasi Ismoilxo'jani qo'ygan edi. Oyzuhrasini bobosi yoniga qo'yibdilar...

-Dadajon, ketaylik...

Qiziq... ro'parasidagi oq ko'ylakli Oyzuhra gapirayotgani yo'q, faqat jilmayib turibdi. Ovoz ham uniki emas. Uch yoshli qizaloqniki... Ha... Oyzuhra emas, Malikaxoni chaqiryapti.

... Ayasi bilan qamoqxona borgan edi o'shanda.

Tan azoblari bilan muddaosiga yeta olmagani tergovchi ruh azobiga o'tgandi. O'zicha marhamat qilib, yaqinlari bilan uchrashuvga ruxsat bergandi. U kun aniq esida: ellik ikkinchi yilning o'n oltinchi avgust kuni edi. Bir necha daqiqalik diydor ko'rishuvi bir nafasda o'tgandek bo'ldi. Ayniqsa qizchasi otasining diydoriga to'ymadi. Malikaxon dadasi bilan ko'rishuvga kelganda u bilan birga qaytishni umid qilgandi. Uning jajji yuragi shu baxtga erishishni istardi. Soqchi ayriliq oni yetib kelganini bildirgach, qizcha:

-Dadajon, bugun biz bilan birga uyga ketasizmi?-deb so'radi.

Qo'lansa hidli va zax qamoq xonasiga qaytish uchun o'rnidan turgan mahbus bu savolni eshiti-yu qadam bosishga holi qolmadi. Javob qaytarishga qurbi yetmadi.

Yurak-yuragini jizillatgan bu jonajon ovozni вЂЎ qushchasi sayrashini eshitgani hamon yalt etib qizchasining aqlli ko'zlariga tikildi; tikildi-yu uch yoshga to'lgan kunida o'z quvonchini otasi bilan baham ko'rmoqqa kelgan masuma ko'zlarida hasrat soyasini ko'rdi. Yuragi shuv etib ketdi. Qizcha onasidan otasi qo'lga o'tmoq, uning qo'llarida uyga ketmoqni istardi. Dilbandidan ko'zlarini uzolmayotgan ota, unga uzoq qarab turdi. Nihoyat, ota mehri va ardog'ini ko'rmagan go'dakning ona qo'llarida tolpinib aytgan so'zlariga:

-Sal keyinroq boraman, jon qizim,-deb javob berdi.

Shu on qizinasining ingichka qoshlari birdan chimirildi, umid to'la charos ko'zlariga g'am to'ldi, xayr adosila silki turgan qo'lchasini tortib oldi.

Qizginasi ketdi! Ammo xafa bo'lib ketdi. Kim xafa qildi hali ketmon qanot bo'lmagan bu qushchani? Kim uni ota mehri va ardog'idan mahrum qildi? Uning o'zi singari kichkina dugonalari otalarining bo'yinlariga osilib, ota quchog'i va qo'llarida yayrab-yashnar ekan, uning jo'jasini kim bu baxtdan judo qildi? Axir kim uning shirin hayotini zahar qildi?

Bu savollarga aniq javoblar mavjud, ammo til izhor etmoqqa ojiz, вЂЎHayhot, men, uning o'z otasi, mening o'zim!вЂЎ deb sassiz nara tortmoqdan o'zga chorasi yo'q edi.

Najot bormi edi o'shanda? Bor edi. Najot yo'lining nomi xiyonat edi. Bu yo'lni eslashi hamon tiriklik bilan xayrlashish arafasida turgan zaif vujudiga titroq kirdi. Atrofdagilar buni judolikdan nishona deb bilib, ko'zlariga yosh oldilar.

II

Qamoqxona. 1952 yil, 16 avgust.

Uni qattiq o'ylatgan, hayajonga solgan o'sha kuni harkim o'ziga yarashgan yo'l bilan ketdi: bolalari uyiga, u esa turmaga! Ammo Malikaxoni istehzo va kinoya bilan berilgandek tuyulgan o'sha nishtarli savoli bilan ko'z o'ngidan sira ketmadi.

вЂЎQorong'i zulmat va qo'lansa hidlar ichida shunchalar qolib ketganing yetar! Bas!!вЂЎ

Bu ovoz qamoqxonaning tosh devorlarini jaranglatib yubordi. Bu iblis davati hibsga olingan kunidan beri uni taqib etadi.

Tergovchi istagan yo'lga tushib yurishini istaydi. Tergovchining istagi вЂЎ millatchi ekanini tan olish, millatchi to'dalarni fosh etish. Millatchi ekanini tan olishi murakkab masala emas. вЂЎHamonki, millatchi ekansan, demak, atrofingdagi maslakdoshlaring kim, ayt ularniвЂЎ, deb talab qiladilar. So'ng hufyalari tomonidan taqdim etilgan nomlarni sanaydilar: Falonchi, Pismadonchi... ularni tuhmat chodiriga o'rab berishi kerak...

Lekin kaltaklar zarbidan mo'mataloq bo'lib ketgan bu tanada hali o'lmagan vijdon sadosi ham mavjud edi:

вЂЎQilmagan jinoyatlarimga iqror bo'lsang, do'stlaring boshiga tuhmat jandasini ilsang o'zingga ham, bolalaringga ham jabr qilasan, xonavayron bo'lasan, to' qiyomatga qadar isnoddan qutula olmaydi avloding!вЂЎ

Irodasi qanchalar mustahkam bo'lmasin, vujudi naqadar azoblarga bardoshli bo'lmasin baribir haqiqatni aytishga jur'at qila olmas edi. Bu qo'rqlikdan emasdi, haqiqatni aytgan taqdirda ham muddaoga yeta olmasligiga aminlikda edi.

Uning qarshisida ikki yo'l mavjud, shu ikki yo'ldan birini tanlashga majbur: yo bor bo'lib, sharaflarga erishishi yo yo'q bo'lib, lanatlarga ko'milishi kerak! Yorqin erta sari intilib, bor bo'lib qolsinmi yo qora kecha sari yuz o'girib, yo'q bo'lib ketsinmi?

Ajabo, qaysi biri sharafligi?

Kunduz bilan kechani, oq bilan qorani farqlaganiga ko'p yillar bo'lgan. Urushdan avval qamalganidayoq ko'zi ochilgandi.

Haqiqatni bo'g'ib turgan gazanda ro'parasida ojiz ekaniga ham aqli yetgandi o'shandi. Qamalmasidan ilgari, gazandaga tig' sanchmoq qasdidagi qo'lga nayza olgan damlarda millatni ezayotganlarni shafqatsiz yanchib, ezib tashlashni, qorong'i zulmat va qo'lansa hidlar saltanatidan tashqariga otilib chiqishni, munavvar zamonga yetishni orzu qilgan edi.

Orzu o'sha yillar bo'g'ilgan bo'lsa-da, vijdon kemirilishlardan, yemirilishlardan qutilishni, sof havoni hanuzga qadar istaydi. U o'zini hamisha bulg'ab yotgan kirlardan, bo'g'ib yotgan og'ir yuklardan najot istaydi. Yashash qobiliyatini yo'qotmagan, o'lmagan vijdonning haqqoniy ovozi tinglashni talab qiladi ko'ngli. Dam badam uyg'onib, xiyonatga davat etuvchi kuchni eng mayda, ko'zga ko'rinmas tomirlarigacha bag'ridan yulib olib, o'z qo'llari bilan bo'g'ib, yanchib tashlashni, tishlari bilan g'ajib o'tga tashlashni xohlaydi.

Nimqorong'u dahlizdan tergovga borib-kelaverganidan o'ttiz ikki qadam bosgach, yerto'la tomon burilishini, so'ng o'n sakiz zinani bosib pastga tushishini biladi. Tergovchining zug'umlaridan xayolini chalg'itish uchun qadamni ham, zinani ham sanayverardi. Bo'lmasa buning unga nima zarurati bor ekan? Hozir esa sanamadi... dahliz g'oyatda uzun tuyuldi. Yerto'laga emas, lahadga tushayotganday vujud muzladi. So'ng... qamoqxonaning temir eshigi avvaliga yurakni ezadigan darajada g'ijirladi, ostona hatlab ichkariga o'tgach, shiddan bilan sharaqlab yopildi. Uning nazarida temir eshik sharaqlamadi, balki mog'or hidi anqib turgan bu zaz bino tars ikkiga yorilib, ajralib, keyin shu zahotiyoq uni yutib yuborganday bo'ldi. Uzunasiga uch qadam, eni ikki qadam keladigan nimqorong'u xonada yolg'iz qolgach, sovqotayotganday badanida titroq turdi. Aslida bu sovuq tasiridagi tan titrog'i emas, balki ruh titrog'i edi.

U ichkariga ikki qadam tashlaganicha qotib turaverdi. Ko'z oldini qora parda qoplagan, nazarida oyoqlaridan jon butkul chiqib ketganday edi. U o'zi bilmagan holda cho'ka boshladi. Avvaliga cho'nqaydi, so'ng cho'kkaladi. Tizzalari muzlaganday bo'ldi. Titroq kuchaydi. Keyin...

Qorong'i xona birdan yorishib ketdi. Shunday yorishdiki, hatto ko'zlariga hech nima ko'rinmay qoldi. Nazarida, qamoqxona tomini ikki yonga surib ko'ringan quyoshga qarab ko'zi qamashganday edi. Ajab, necha oylardan beri quyosh nurini ko'rmay, sog'ingan edi, endi esa qaray olmayapti... Yo'q, bu quyoshning jonbahsh nurlari emas ekan. Dam o'tmay xona qizara boshladi. Birpasda qondek to'q qizil tusga kirdi-yu chayqala ketdi. Qamoqxona bino emas, balki ulkan qon dengizida qalqib turgan kema edi uning xayolida. Mavjlar bora-bora po'rtanaga aylandi. Tiz cho'kkanicha qaltirayotgan bu odam o'roq solingan bug'doy poyasiday shilt etib yonga quladi. Chakkasi betonga tegib, ko'z oldini qoplab turgan qip-qizil qon dengizi endi qop-qora zimiston cho'gha aylandi. U zimiston cho'gha go'yo uchib tushdi. Qaltiroqlari ham qolganday, badandagi zirqiroq og'riq ham ko'tarilganday edi. U o'zini go'yo yengil his qilar, qushday uchardi.

Beliga enli kamar bog'lagan nazoratchi uning jimib qolganidan havotirlanib, eshik tuynukchasini ochib qaradi.

-Ie, Ismoilining pachag'i chiqibdi-ku? Qiziq, bugun tepki yemadi shekilli? v Ъ“dedi u sherigiga o'girilib qarab.

Rangpar sherigi ham qaradi-da:

-O'lmaydi, yotaversin. Yozuvchi zotining joni qattiq bo'ladi. Urushdan oldin bunaqalarni ko'p ko'rganman. Besh-oltitasini otishga o'zim olib borganman. Cho'lpon deganlari bo'lardi, o'z qo'llarim bilan uchta o'qni ko'kragiga qadab qo'ysam ham o'lmaydi-ya, bachchag'ar! Komandirim v Ъњmo'ljallab otolmagansan v Ъќ, deb so'kib qoldi. To'rtinchi o'qni peshonasiga qadadim. O'lmas ekan-a! Ko'zlarini yumishga ham ulgurmay qoldi. Ko'zi ochiqlicha ustiga tuproq tortvordik.

-Cho'lpon dedingizmi? Bunaqalar ismni ham topib qo'yadi-ya? Buniki Mirzakalonmi?

-Ha, mirzalarning kattakoni degani. O'zi kichkinagina bo'lsa ham davosi kattaginaga o'xshaydi.

-Otasi shunaqa ism qo'yganmikin yo o'zi o'ylab topganmikin?

-Sen bilan menga buning nima farqi bor. Boshingni og'ritma. Biz buyruq bajaradigan odammiz. v ЪњHayda! v Ъќ desalar haydaymiz, v Ъњo'ldir! v Ъќ desalar jonini sug'urib kaftiga tutqazib qo'yamiz.

Shunday deganlaricha nari ketdilar. Qadam tovushlari aks-sado taratib uzoqlashdi. Nazoratchilar eshik tagida gaplashishgan bo'lsa-da, ularning gaplari uzoq-uzoqlardan kelganday tuyuldi. v ЪњO'ldir! v Ъќ deb buyruq berilsa bajonidil bajaruvchi nazoratchining ovozi unga yaxshi tanish. Ehtimol, yuzlarcha ovozlardan ichidan ham ajratib olar. Qaysi bir kuni shu nazoratchi eshik darichasini qiyalab ochib: v ЪњIsmoiliy, zap mehribon singling bor ekan-da, qo'y go'shti, qo'y yog'idan senga plov damlab kelibdi. Hidi nafsimizni qitiqlab, o'zimiz paqqos tushira qoldik. Bizni ochko'z, deb orqamizdan so'kib yurma. Senga rahmimiz kelganidan shunday qildik. Bu qamoqda plovga to'ygan odam jonidan to'ygan hisoblanadi, ko'p yashamaydi, uyingga xat-pat chiqarsang, singlingga rahmat aytib qo'y v Ъќ, degan edi. O'shanda masuma singlisini ko'z oldiga keltirib, v ЪњSanobar, Sanovbarim... v Ъќ deganicha yig'lab yuborgandi. Yetimlik xorligidan qochib, Toshkentga kelganidan beri kichkinagina, nozikkina jussasiga tushgan ne-ne turmush azoblari yukini ortgan singilisini ko'rgisi kelgandi. v ЪњPalov pishirib kelibdi... Tunlari bilan do'ppi tikib orttirganiga harajat qilib, besh bolasining rizqini qiyib, menga ilindimi? v Ъќ deb ko'ngli o'ksigandi.

Qadam tovushlari uzoqlashib tindi. Endi jim-jitlik dahshati uni o'z chodiriga o'rab, dahshatga soldi. Urushda ekanida, ayniqsa tong chog'i chor-atrofini sukut qoplardi. Hatto qushlar chug'uri ham eshitilmasdi. Bu sukunat hademay jang boshlanajagi, ariqlarda inson qoni oqajagining darakchisi edi. U qancha yotganini bilmaydi. Jim-jitlikning naqadar dahshat ekani unga malum bo'lsa-da, bu safar qo'rqdi. Bir vaqt singlisining ovozi eshitdi:

-Aka, tura qoling, shamollab qolasiz. Bugun Malikaxonning tug'ilgan kuni-ku? Hammamiz to'planib, sizni kutyapmiz. Kenjamga opalari yangi sher yodlatishibdi. v ЪњTog'amga o'qib beraman v Ъќ, deb anchadan beri intiq kutyapti...

U seskanib, boshini ko'tardi. Quloq tutdi v Ъњ“ singlisi boshga gapirmadi. U telba odam singari atrofga alangladi: to'g'rida temir karavot qorayib turibdi. Tepada xira chiroq. Bir tomonda temir panjarali darcha. Bu xonaga dastlab kirganida shu darcha unga umid darvozasi kabi tuyulgan edi. Lekin quyoshga teskari bo'lgani uchun bu darchadan oftob nuri tushmadi, umidi esa so'ndi.

U qaddini rostladi-da, muzlab qolayotgan o'ng qo'lini, o'ng biqinini siladi. Majolsiz oyoqlarini bir-bir sudrab bosib karavotga borib o'tirdi. Bu qamoqxona ashyolari ro'yhatida v Ъњko'r'prav Ъќ deb sharaflangan bir uvadani olib o'rindi. Badaniga sal issiqlik yugurdi. Sovuq chekingach, endi ochlik huruj qildi.

Darchadan tushib turgan zaif yorug'lik so'nib, shaharning shom qorong'uligiga cho'mganidan ogoh etdi. Tirikchilik tashvishlaridan tingan shahar ahli orom istagida, ko'p emas, ozginagina baxt ilinjida uy-uyularida o'tiribdi. Birovining dasturxonini atrofidagi qatorda xato yo'q, biroq, bu tun kimnidir qamoqqa olib ketishlari mumkinligi havotiri kezib yuradi. Allaqancha xonadonlar qamoqxonalardagi yaqinlari tashvishida havotirli nafas oladilar.

Uning xonadoni ham shunday...

Salkam ikki yildan beri ahvol shu...

Farzandlarini sog'inadi, hatto Darxondagi bog'ida mevalari g'arq pishgan daraxtlarni ham sog'inadi. Daraxtlarning aksarini dadasi ekan edi. Daraxtlarning barglariga qarasa, har birida dadasining chehrasi ko'ringanday bo'laveradi. Urushda ekanida ham shunday edi. Lekin undagi sog'inch tuyg'usi o'zgacha edi. Undan dushman o'qidan omon qolib, uyiga eson-omon qaytishiga umid bor edi. Urushdan tirik qaytib, uyida bir soatgina bo'lsa-da, tinch yashashni orzu qilardi. Bunda esa...

Necha yildir zor-afg'on birla o'tmoqda tunim,
Yetmayin komimga aslo tun qora bo'ldi kunim.
Ming jafo birlan ezib qalbimni, to'kdilar xunim,
Ne qora davron ekan bu, tinglamas hech kim unim!
Xoru zorlik topdimu, xo'rlik adosin topmadim...

Kechagina xayolida tug'ilib, xotirasiga muhrlangan, qog'ozga tushishini yana yillab kutadigan bu satrlar lablaridan beihitiyor uchdi. Hibsga olingunga qadar bir roman yozishni boshlash orzusida edi. O'zini qamoqqa oldilaru niyatini zanjirband etolmadilar.

Qo'lida qog'oz-qalam bo'lmagani uchun roman satrlari xotirasiga yozilardi...

Kechki taomni berishmadi. Bermaganlari ham maqul bo'ldi. Alhol, bir tishlam taom tomog'idan o'tmaydi. Tahmini bo'yicha tun yarimlaganda so'roqqa chaqirildi. Tergovchi xonasiga kirishi bilan devordagi osma soatga qaradi: adashmabdi вЂ“ tun yarmidan og'ibdi.

-Qizingni ko'rdingmi, juda shirin ekan, Germaniyada tug'ilganmi?-dedi qoshu kiprigigacha malla tergovchi.

Qizchani Toshkentda tug'ilganini u yaxshi bilardi. Gapni Germaniya tomon burishi esa bejiz emas, shu bahonada bir qarmoq tashlab, shu paytga qadar nomalum bo'lgan qandaydir malumotni ilintirishga umidvor edi. Necha oylar davomida uning bu qilig'iga tushunib qolgan mahbus nayrangni anglamaganday soddalik bilan:

-Toshkentda tug'ilgan,-deb qo'ydi.

-Ha-ya, men adashtiribman. Germaniyadagi qizing eseschining tashlab ketgan xotinidan tug'ilganmidi? Ismi nima edi? Erikamidi yo Monikamidi?

-Germaniyada xotinim yo'q edi. G'alabadan keyin Berlinga oilamni olib borib yashaganman.

-Buni bilaman. Lekin... ha, mayli, ko'ngil degani yomon-da! O'shanda Berlinda Mariyka degan ofatijon qo'shiqchi bo'lardi.

Qizingning ismini o'shaning sharafiga qo'yganmisin? Gazandalarning san'atiga shunchalik ishqibozmiding?

-Qizimning ismi Mariyka emas, Malikaxon. Berlin qaerdaligini bilmaydiganlar ham qizlariga shunaqa chiroyli ism qo'yadilar.

-Menga aql o'rgatypasmi? Podshoning xotinini вЂ“malikavЂ“ deyishganini bilmaydigan ahmoqqa o'xshaymanmi? Sen esa... podsholik zamonini qo'msayotganingni tan olib qo'ya qol.

Yangi ayb sirtmog'i tasodifan yasaldimi yo oldindan tayyorlab qo'yilganmidi, anglay olmadi. Bu kabi qaltis savollarga javob bermaslik rizolik alomati sifatida hujjatlarda qayd etilishini bilgani uchun ham jim turolmadi:

-Menda hech qachon bunday fikr bo'lmagan.

-Fikr bo'lmasligi mumkin, lekin istak va xohish mavjudligi aniq. Qo'qon muxtoriyati uchun jon berishga tayyor Abdulhamid Cho'lpon ustozing emasmi? Nahot, g'oyalarini sen bilan baham ko'rmagan bo'lsa?

-Biz bu haqda gaplashmaganmiz. Gaplashganimizda ham men xonlikni tiklashga qarshi fikr aytgan bo'lardim. Yetimlik jabrini totgan odam podsholik nonini qo'msay olmaydi hech qachon.

-Yetimxonada o'sganing seni bu ishda malum balolardan saqlab qolishi mumkin. Sen ayyorsan, Ismoiliy, buni yaxshi bilasan, har safar menga ro'para bo'lganingda buni takidlaysan. To'g'ri, senga вЂ“bo'ning bolasi вЂ“ degan aybni qo'ya olmaymiz. Lekin... amakingning Ukrainaga quloq qilinganini ham etibordan soqit qilmaymiz. Sening yetimxonada tarbiya topganing tarozuning bir pallasiga, bu dalil esa ikkinchi pallasiga qo'yilsa, qay tomoni bosib ketadi, bilmaysanmi? Yetimxonada o'sgan bo'lsang, yetimlikning achchiq qismati senga malum bo'lsa, nima uchun farzandlaringni bu baloga o'zing ro'para qilyapsan? Ertami-indinmi xotining ham qamalsa, bolalaring qaerda sarg'ayishadi?

Qismatida shunday azob bo'lishi mumkinligini ko'ngli sezayotgandi. Ammo xotining siyosat u yoqda tursin, adabiy jarayon ishlariga ham farqsizligi, hech bir ishlarga, yig'inlarga aralashmasligi uning ko'nglini hotirjam qilib turardi. Tergovchining hozirgi gapi qalbini tilib-tilib tashlaganday bo'ldi. Aybsiz va mushtipar bir ayolni tuhmat zanjiriga o'rab tashlash bular uchun g'oyat oson ish ekanini bilmaganida bu tahdidga ahamiyat bermasa bo'lardi. вЂ“Xotiningni qamashimiz mumkin вЂ“ dedimi, demak, qaytmaydi bu razillikdan. Ahdida turib Zuhrahonini qamagan taqdirda bolalari ko'chada qolmaydi, yetimxonada ham sarg'aymaydi. Sanobari o'zining besh bolasi qatoriga olti jyanini qo'shib, o'zi yemasa ham yediradi ularga, kiymasa ham kiydiradi. Bu jihatdan uning ko'ngli to'q. Ammo buni tilga ko'chira olmaydi. Agar singlisidan umidvor ekanini bu malla tergovchi sezib qolsa mushtipar Sanobarning payiga ham tushishi hech gap emas.

Uning o'ylanib qolganini ko'rgan tergovchi buni yaxshilikka yo'yib, endi yumshoqroq ohangga ko'chdi:

-Ismoiliy, sen boshqalarga o'xshagan johil emassan. Tolstoyni tarjima qilgan odamsan. Tolstoyni bilgan odamning dunyoqarashi boy bo'ladi. Sen o'zingni qiynama. Men sezib turibman, haqiqatlarni anglaging kelyapti-ku, lekin yuragingda kulcha bo'lib yotgan millatchilik gazandasi o'z qora gavdasi bilan to'squinlik qilib ongingni xiralashtiryapti. Dushman tegirmoniga suv quyayotganingni sezmayapsan. O'zbekistonni sevishingni aytyapsan. Xo'p, men bu tuyg'ularingga ishonay, lekin dollar Amerikasining ityalog'i Vali Qayumxonni unutilmasligingni ham bilaman. Agar unga muhabbating bo'lmaganida suratini Berlindan olib kelib, uyingda saqlamas eding. Kecha Gitlerning yalog'idan yuvindi ichgan odam bugun Trumenga yaltoqlanib, senga qanday ozodlik berishi mumkin? Eronga yoki Hindistonga o'xshagan xarobazorga aylantiradi, boshqacha bo'lishi mumkin emas!

Bunga o'xshagan gaplarga uning toqati yo'q edi. Shu bois egik boshini ko'tarib, xazin ovozda:

-Nima qilishim kerak?-deb so'radi.

-Bu savolni birinchi uchrashuvimizda so'rashing kerak edi. Haqiqatni anglashing uchun juda uzun kunlarni sarfladim. Agar astoydil so'rayotgan bo'lsang aytaman: kunduz bilan kechani, oq bilan qorani farq qilish payting keldi. Yo millatchilik gazandasini ardoqlab sharafsiz kurashda yo'q bo'lib ketasan yo bo'lmasa u gazandani o'zingda va o'zingdan tashqarida shafqatsiz yanchib, ezib tashlaysan ozodlikka chiqasan. Bolalaring bag'riga borasan.

Ozodlik havosi... Ko'ksida hamisha quyosh charaqlab turgan yorug' dunyoga, chaman gullar atri burkab turgan hayotbahsh sarin sabohga chiqish вЂ“ yangidan tug'ilish demak! Bor bo'lib qolish demak! Kim istamaydi bu saodatni?

Lekin bu saodat nimaning evaziga nasib etarkin?..

-Qaroring qat'iymi?

U hech qanday qaror qabul qilmagan, vada ham bermagan edi. Tergovchi nimani nazarda tutyapti? вЂ“Ha, men millatchiman! Ha, men xalq dushmaniman! вЂ“ deb yozib bersa kifoyami? Shu fikr og'ushida bosh silkib, tasdiq ishorasini qildi.

-Ismoiliy, bir narsani tushun: yigirma besh yillik ozodligingni o'zing toptamoqchi bo'lyapsan. Agar buni anglab yetgan bo'lsang, tamom, millatchilik g'oyalaring bilan hatto bir lahza ham ko'rishmaydigan dushman bo'lishing kerak. Sening bugungi ahding, qaroring o'zgarmas ahd, o'zgarmas qaror вЂ“ qat'iy qaror bo'lishi shart! Olti bolangning nomini tilga olib qasam ichishing kerak.

Qasam ichish... Yana olti bolani o'rtaga qo'yib-a?! Qanday qasam bu? Qaysi do'stlarimga xiyonat qilishim kerak bo'ladi?

-Nima deyishim kerak?-deb so'radi xasta ovozd.

-Demaysan, yozib berasan. Gaplarimni diqqat bilan eshitib xonangga qaytasan-da, ertalabga qadar yozib, menga topshirasan. Kelishdikmi?

U yana ovoz chiqarmay tasdiq ishorasini qildi. Tergovchi ukki ko'zlarini unga tikkanicha dona-dona qilib gapira boshladi:

-Jonajon Vatanim oldida, shonli sovet xalqim oldida, gunohsiz bolalarim oldida qilgan o'z jinoyatlarimni, shuningdek, boshqalarning menga malum bo'lgan jinoyatlarini katta-kichikligiga qaramay, oqizmay-tomizmay, zarracha ham qoldirmay, bir-bir aytib beraman. Men chin qalbidan istaymanki, meni tog' vaznila bosib yotgan jinoyatrim yelkamdan qulasin, qaddim rostlansin, millatchilik kabi eng qabih marazdan vujudim soflansin, toki umrimning qolganini sotsialistik Vatanimga, sovet xalqimga oxirigacha sadoqat va muhabbat bilan quvona-quvona xizmat etishga bag'ishlay! Shuning uchun men sizni, Aleksandr Aleksandrovich, siz orqali Davlat havfsizlik organlarini ishontirib aytamanki, badanda paydo bo'lgan rakni ko'ringan yerida kesib tashlash bilan shifolash mumkin bo'lganidek, lanati millatchilik gazandasidan ham dastavval shu yerda, Davlat havfsizligi organida, barcha jinoyatarga iqror bo'lish, barcha savollarga to'g'ri va asosli javob berish bilan, millatchilikka qarshi g'azabli va amaliy kurash ochish bilan qutilish mumkin. Men shunday qilajakman!

Tergovchi boshqalarga ham shunday qasamyod yozdirganmida, har holda gaplarida tutilmadi. Boshini egganicha tinglayotgan mahbusdan ko'zini olmay undan sado kutdi.

Mirzakalon hozir go'yo boshqa olamga ko'chgan edi. Tergovchi sharmandali qasamyod matnini aytish bilan go'yo uni isnod botqog'iga tashlab, bo'g'a boshlagan edi. ВЪННАВЪК deyishga ham, вЪНyo'qвЪк deyishga ham qurbi yetmay qolgandi.

-Sen istedodli yozuvchisan. Qolgan-qutganini o'zingdan qo'sh. Shunday yozginki, mening rahbarlarim ham qoyil qolishsin. Shunday deb qog'oz-qalam uzatgach, nazoratchini chaqirdi.

Qanday yozsin buni? Ko'z yoshlarini to'kib yozsinmi yo qon yoshlarinimi?

Ongi o'jarmi, qalbi o'jarmi? Yoki ularga bo'ysunishi lozim bo'lgan qo'li o'jarmi?

Vaqt o'tyapti. Tongda qasamyod matnini tergovchiga topshirishi, so'ng shu ahdda ko'ra xiyonatini boshlashi kerak. Bu balki unga berilgan so'nggi imtiyozdir? Ertalabga qadar qasamyodini yozib bermasa, peshinga qolmay xotinini hibsga olarlarmu?..

Temir karavotga, uvada ko'rpa ustiga emas, zax betonga bag'rini berib yotib oldi.

Bir mahal ongini xayrli fikr yoritib o'tdi-yu, qaddini ko'tardi. ВЪНQasamyodni emas, boshimdan o'tganlarni yozaman. Bu yerlarda o'lib ketsam, qachonlardir avlodlarimdan biri topib o'qiydi, mening azoblarimdan xabar topadivЪк, deb o'yladi.

Oh, u yetimlik...

Bu qarori barcha o'jarliklarini chekintirdi. Qasamyod yozishi lozim bo'lgan qog'ozda dastlabki satrlar paydo bo'ldi:

вЪНO'sh. Yetimxonona. Es-es bilishmicha, onadan uch yo to'rt yoshimda yetimcha qoldim. Onam qashshoqlik azobiga va rahmsiz er zulmiga chidash bermay, yosh o'lib ketdi. Men, xolamlarning aytishlariga ko'ra, O'shda tug'ilgan ekanman. Otam O'shga yaqin bo'lgan Buloqboshi qishlog'ida dehqonchilik qilar edilar. O'n bir yoshimga qadar o'gay ona va mehsiz ota tepkisini yeb o'sdim va yigirmanchi yilda yuz-qo'llarim kir, ust-boshim yirtiq, o'zim xarob va bitliq holda uyan qochib, O'shga keldim-da, yetimxonaga kirib oldim...вЪк

вЪНRahmsiz егвЪк, вЪНmehrsiz отавЪк so'zlarini yozayotganida qo'llari bir titrab oldi. To'g'ri, rahmatli otasida berahmlik illati mavjud edi. Ammo har na qilsa ham Ismoilxo'ja otasi edi. Hazrat Navoiyning вЪНMunshaotвЪкidagi bir to'rtlik yodida qolgan edi:

Atodin xato kelsa ko'rma xato,

Savob bil xato qilsa dog'i ato.

Atoning xatosini bilgil savob,

Seni yuz balodin qutqarg'ay Xudo...

Bu hikmatni hamisha dilida saqladi. Otadan ko'rgan zulmi uchun hech qachon malomat qilmadi. Otasining go'ri sovumasdan turib u qora kunlarni eslashi ichini yondirdi. Ammo na iloj, ukasi quloq qilingan odamni yaxshilik bilan tilga olishi ularga yana bir yangi ayb sirtmog'i yasashga bahona bo'luvchi mumkin edi. Aslida uyan qochishiga faqatgina otasining berahmliigi sabab bo'lmagandi. Asosiy maqsad вЪ“ o'qish, ilm olish edi. Agar otasining kaltaklaridan bezib Buloqboshidan O'shga qochib borsa, xolalari uyidan panohtopib yashayvergan bo'lardi. Singlisini ham olib kelardi. Lekin bu yerda yashab bilim olishi mushkulroq edi...

Nimqorong'i qamoqxonada titroq qo'llari bilan qalamni mahkam ushlaganicha shularni o'ylab yurak-yurakdan Xudoga yolborib tavba qildi. Otasining ruhidan ham uzr so'radi-da davom etdi:

вЪНYetimxonada meni darhol cho'miltirdilar, egnimga toza ko'ylak, oyoqlarimga men umrimda ko'rmagan chiroyli botinka berdilar. Men endi o'gay onaning burash va qarq'ishlaridan, qashshoq va xasis otaning bir turtib bir burda non berishlaridan qutilib, derazalari katta, yorug', issiq va toza uyda, o'zim kabi kichkina va baxtiyor bolalar qatorida, yayrab-yashnab, yangicha hayot kechira boshladim. Men yosh va savodsiz edim. O'qish-yozishni shu yerda, yetimxonada o'rgandim. U vaqt shaharda Sovet hokimiyati mavjud bo'lsa-da, hali u yosh, kuchsiz edi. Tevarak-atrofta qaynashgan bosmachilar tez-tez shaharga bostirib kirishar, sovet xodimlarini, yangilik tarafdorlarini tutib o'ldirishar edilar...вЪк

U kitoblar, gazet-jurnallarda yozilaverib odat bo'lib qolgan gaplarni qog'ozga beixtiyor tushira boshlagan edi. Millat ozodligi uchun jon fido qilgan o'g'lonlarni вЪНbosmachivЪк deb atash naqadar adolatsiz ekanini qamoqqa tushmasidan avval ham yaxshi bilardi. Biron-bir maqolasida o'sha damlar voqealari tilga olinishi shart bo'lsa, bu sharmandali atamani yozishdan o'zini tiyishga harakat qilardi. Hozir esa... sharoit boshqa. Bu satrlar necha yillardan so'ng avlodlar nazariga tushsa, ahvolni his qilib tushunishar, aybini kechirishar. Avlodlar kechirsa, Xudo ham kechiradi... Shu ilinj unga dalda berdi.

Aslida esa... hozirgina yozgan vahshiyliklarga o'zi guvoh bo'lmagan. Guvoh bo'lgani voqea o'zgacha, uni yozmoq lunjini shishirib chaqmoqqa shay bo'lib turgan ilonga tayyor yemish bo'lish bilan barobar edi.

Yetimxonalariga kirib kelgan odamni el orasida вЪНAmiralmuslimin Muhammad Amin BekвЪк deb ardoqlashardi. Bu odam qaerga borsa osoyishtalik qaror topar, chiqib ketgach, besaranjomlik, talon-taroj boshlanardi. Uning O'shga kecha oqshom kirib kelgani haqidagi xabardan sho'rolar yetimxonasining tarbiyachilaridan tortib, bolalargacha eshitishgan edi. Shu bois uning kirib kelishi, ayniqsa tarbiyachilarga, tasodifiy hol bo'lmadi. Bu kishining avval ham kelganini Mirzakalon keyinroq o'rtoqlaridan eshitib bildi. O'sha kuni esa... Ko'chada oq otidan tushib, yetimxonona hovlisiga kirib kelgan, egniga harbiycha kiyim kiygan xushro'y kishiga ajablanib qaradi. Keyin uning yonidagi kishini tanidi: Xolxo'ja! Dadasining ulfati. Ko'rdi-yu, cho'chib tushdi.

Xolxo'ja ham Mirzakalonni ko'rди, tanidi, ammo в ЁН Nima uchun sen bu yerda yuribsan? ЁК demadi. Tarbiyachilar bolalarni bir safga tizdilar. Mirzakalondan avvalroq bu yerga kelgan bolalardan bir nechasi tarbiyachilari o'rgatgan, sho'rolarni maqtoovchi sherlarni yodlab berdilar. Amiralmuslimin qoshlarini chimirsa ham indamay eshitdi. Bolalardan ikkitasi turkcha ashula aytishganda ham undan sado chiqmadi. Mirzakalon uning bu holatini o'sha onda anglamagan edi. Buni ancha keyin tushunib yetdi. O'shanda amiralmuslimin bolalarga qarab turib:

-Jonimiz fido bo'lsin, sizlarga!-dedi. Keyin nasihat qildi:-Bu kunlar o'tib ketadi. Sizlar hech narsaga qaramay o'qinglar. Faqat o'qinglar. Millatimiz qaddini biz qilich bilan ko'tara olmaymiz. Sizlar ilm bilan ko'tarishinglar kerak. Tarixni o'qing-da, ibrat oling: kuchli davlatlarni ilmsizlik barbod etgan. Ilmsizlik bizning millatimiz qaddini egib qo'ygan. Bir soatlik ilm o'rganish bir kechalik nafl ibodatidan, bir kunlik dars uch oylik nafl ro'zasidan afzalligini Payg'ambarimiz alayhissalom aytganlar. Ilm olayotgan talaba uchun hamma narsa в Ё“ hatto dengizdagi baliqlar ham gunohini so'rab, istig'for aytadi. Bu dunyodagi ilmdan boshqasi в Ё“ savatdagi suvning o'zi ekanini shu yerda anglab yeting. Kimki hayoti shamini ilm nuri bilan yoqa olsa hayoti asrlar bo'yi so'nmaydi. Bizning bobolarimiz shunday bo'lishgan...

Nimqorong'u qamoq xonasida o'tirgan Mirzakalon alhol bu gaplarni shunchaki eslamadi. Nazarida amiralmusliminning jarangdor ovozi bu sovuq toshlarga urilib aks-sado berganday bo'ldi. Yuragi ezildi. Bu gaplarni yoza olmaydi. Bu tarix zarrasini o'zi bilan olib ketadimi?

Kishan, gavdamdagi izlar bukun ham bitgani yo'qdir!

Temir barmoqlarining dog'i butkul ketgani yo'qdir.

Na mudhish, na sovuq-manxus, na qizg'anmas quchog'ing bor!

Bashar tarixining har sahfasida qonli dog'ing bor!

Yakka holda azobli tunu kunlarni o'tqazishga mo'l'jallangan bu qamoq xonasida yolg'izlikni yengishning birdan-bir yo'li totlimi yo noxushmi, qanday bo'lsa bo'lsin, xotiralar bilan oshno tutinishdir. Oylar davomida Mirzakalon bunga ko'nikkan. Qalbi nimta-nimta bo'lib ketay deganda bazan ko'z oldiga ustoz keladi. Bazan esa uning jarangdor, shiddatli ovozi quloqlari ostida jaranglaydi.

Hozir ham shu takrorlandi - sho'irning ovozi yetimxona taassurotlarini sal nari surganday bo'ldi:

Yumilmas ko'zlarining har biri bir elni qahr aylar,

Faqat bir borlig'ingdirkim, butun borliqni zahr aylar!

Qulf birlan sening erkingda ko'p yillar qolib ketdim...

Faqat har tebranishdan qutulishlikni umid etdim.

Oh, umid... umid... Bunchalar bevafo bo'lmasa! Yurakni aldashni bunchalar suymasa!

Kishan, gavdadagi dog'ing xanuz bitgani yo'qdir,

Faqat butkul qutulmoqqa umidim endi ortiqdir!..

Kishanlangan umid ustozni ne kuyga soldi? Uning o'zini qayga boshlaydi? Bu yozuvlari umidiga quvvat bera oladimi yo turmada sharafsiz o'lim topganlar qatorida tarixning unut satrlariga aylanadimi?

Yo'q! Bunday bo'lmasligi kerak! Uni millatchilikda ayblashdi. So'zning manosini durust anglamaganliklari uchun unga va

o'nlarча ziyo ahliga shunday davo qilishyapti. Holbuki, millati uchun juda ko'p xizmat qilgan odam ijobiy manoda

в ЁН millatchiv ЁК sanaladi. O'zga millatni lanatlaydigan toifa esa butkul boshqadir. Undaylar chindan ham lanatga loyiqdir.

Mirzakalon o'zini bunday toifada ko'rmaydi, alhol millatimga yetarli xizmat qila olmadim, deb o'kinadi. Bir qaraganda qirg'ikki

yillik umrda ko'p xizmat qilish mumkin emasday tuyuladi. Aslida esa olamjahon ishlarni amalga oshirish ham mumkin. Abdulla

Qodiriy, Abdulhamid Cho'lpon shunday emasmidilar? Ajab, ular ham shu yoshda qamoqxonada o'tirgan edilar. Taxminan shu

yoshda tarixning sharaflı sahfasiга aylangan edilar. Ha, ha, aynan sharaflı sahfasi! To'g'ri, bu kunlarda ularning nomlarini tilga

olishga qo'rquyaptilar. Ammo qorong'i kunlarning ham oxiri bo'ladi-ku?

Shu kabi fikrlarga bir oz chalg'igach, u xayolini yig'ib oldi-da, yana qog'oz ustiga egildi, tergovchining ko'nliga yoqadigan tarzda davom etdi:

в ЁН...Bu hol odatga kirib qolgan ekanmi, bilmadim, muallimlarimiz bosmachilarning bu xil vahshiyliklarini qoralamas, sira pinaklarini buzmas edilar. Ularning erta-yu kech qiladigan ishlari yetimlarga turk ashularini o'rgatishdan va turkcha komanda berib bizni mashq qildirishdan iborat bo'lar edi. Bizga в ЁН Sanjog'imiz в ЁК, в ЁН Chanoqqal'av ЁК kabi turk ashularini o'rgatganlari esimda.

Yetimxonaga bazan Tulu afandi bilan Shahidiy afandi degan ikki zot kelar edi. Bularning birinchisi o'shlik millatchilardan bo'lsa, ikkinchisi asir tushgan turk zobiti edi. Shahidiy afandi muallimlar, tarbiyachilar va katta yoshli bolalar bilan Turkiya haqida, turk askarlarining dovyurakligi haqida, bizlarning ham в ЁН turk jujuqlariv ЁК ekanimiz haqida suhbat o'tkazardi. Men kichik yosh bo'lganim uchun ular davrasiga kirmas, agar gaplarini eshitsam ham baribir, tushunmas edim.

Yetimxonada ikki yil tarbiyalandim, xat-savodim chiqdi, oqu qaroga ozmi-ko'pmi tushunadigan bo'ldim. Izzat Sultonov bilan shu yerda tanishdim, u ham yetimxonada tarbiyalanar edi.

1922 yil keldi. Meni shu yili Toshkentga, O'lka o'zbek erlar bilim yurtiga o'qishga yubordilar...в ЁК

Jumlaga nuqta qo'yib yana o'ylanib qoldi: Tulu va Shahidiy afandilar nomlarini zikr etishi to'g'ri bo'ldimi yo noto'g'rimi? Shahidiy afandining Turkiyaga qaytib ketganini, Tulu afandining esa Munavvar qorilar safida qamoqqa olinganini eshitgan edi. Demak, ularga bu idora zulm o'tkaza olmaydi. Demak, bu o'rinda sotqinlik yo'q.

Afandilarning suhbatlarini eshitganida chindan ham ko'p narsalarni tushunmas edi. в ЁН Sanjog'imiz в ЁК da nima uchun Turkiya bayrog'ini sharaflayotganini ham anglamasdi. Bir kuni tarbiyachisidan в ЁН Chanoqqal'av ЁК ning manosini so'rganida в ЁН Turkiyaning Chanoqqal'a degan joyida katta urush bo'lgan, dunyoning barcha mamlakatlaridan borgan yoshlar kofirlarga qarshi urushishgan. Ikki yuz mingdan oshiq yosh yigit shahid bo'lgan. Tulu afandi bilan Shahidiy afandilar o'sha janglarning sharaflı qahramonlaridan sanaladiv ЁК, deb tushuntirgan edi.

* * *

Tong otib, uni yana tergovga chorladilar. Tergovchi niyatiga yetgan xushnud odam chehrasi bilan uni qarshiladi. Mirzakalon uzatgan qog'ozni olib, dastlabki satrlarga ko'z tashladi-yu, yuzini burishtirdi:

-Yana yetimxonami? Bundan boshqa gaping yo'qmi? Menga nimalarni yozib kelding?

-Aleksandr Aleksandrovich, iltimos, oxirigacha o'qing. Ikki qatordan iborat tavbani yozishim qiyin emas. Lekin tunda bergan topshirig'ingizdagi в ЁН o'z jinoyatlarimni, shuningdek, boshqalarning menga malum bo'lgan jinoyatlarini katta-kichikligiga

qaramay, oqizmay-tomizmay, zarracha ham qoldirmay, bir-bir aytib beraman ЎЎ, degan takidingiz menga juda maqul bo'ldi. Agar topshirig'ingizni bekor qilmasangiz, men shu uslubda batartib davom etsam. Millatchilik gazandasiga qachon va qanday qilib bo'yin egib qolganimni o'zim ham tushunib yetishim kerak.

Tergovchi bu gapni eshitib, unga tikilib qaradi-da, bosh chayqadi:

-Ayyorsan, Ismoiliiy, juda-juda ayyorsan. Vaqtini cho'zib foyda topmoqchimisan? Yaxshi, kamerada uzoqroq yolg'iz o'tirg'ing kelayotgan bo'lsa, o'tiraver. Men shoshilmayman,-deb yana qog'ozga ko'z yugurtirdi. Bayonni oxirigacha o'qigach, qog'ozni ikki buklab, stoli ustiga tashladi.

-Hech qanday yangilik yo'q! Menga o'ttiz yil oldingi turk afandilarningning keragi yo'q! Sultonovning ham kerakmas. Menga ustozingni gapir, uning o'zingga o'xshagan izdoshlarini ayt.

Tergovchi o'rnidan turib, asabiy ravishda xona bo'ylab yura boshladi. Bunday yurishlarning oqibati kaltak zarbi bo'lardi. Bu safar ham Mirzakalon uning musht tushirishini yoki tepib qolishini kutdi. Ayniqsa orqa tomoniga o'tganida gardanidan zarba yeyishga shay turdi. Tergovchi urmadi. Deraza yaqiniga borib, tongni kutib olayotganday tashqariga uzoq tikildi. So'ng nazoratchini chaqirdi. Mirzakalon o'rnidan turib, qo'llarini orqaga qilganda ЎЎMening sabr-toqatim chegarasining naqadar mustahamligini sinab ko'rishga urinman ЎЎ, deb qo'ydi.

Qamoq xonasiga qaytib, uvada ko'rpa ustiga cho'zilib yotganda eshik darchasi ochilib, unga bir dasta qog'oz uzatdilar.

Tergovchining bu marhamatidan ajablandi: o'z istagingcha yozsang yozaver, dedimi yo o'zi istagan tavbani yozib berishini talab qildimi? Mirzakalon qancha o'ylanmasin, tergovchining xohishini anglay olmadi. Oxiri, xotiralarini qog'ozga tushirishni davom ettirmoqqa ahd qilib, qo'lga qalam oldi. Tunda uxlamagan bo'lsa-da, uyqusi kelmadi... Xayolidagi gaplarni qog'ozga tushirishga darrov kirisha olmadi. Chunki bilim yurtida unga oqu qorani ajratishni o'rgatgan ustozlarning aksari bu idoraning hukmi bilan o'ldirilgan bo'lsalar-da, to hanuz qora ro'yxatda turardilar. Bular haqda iliqroq gap aytishning sira imkoni yo'q edi. Ammo ularni ustoz sifatida tilga olmaslikning iloji ham yo'q edi. O'ylay-o'ylay, yigirmanchi-o'ttizinchi yillar matbuoti bu sharaflil zotlarni qanday ayblagan bo'lsa, o'shalarining tili bilan zikr etishni lozim topib, ularning pok ruhlarini qarshisida yana bir tavba qildi-yu, yoza ketdi:

ЎЎMillatchilik beshigi ЎЎ

ЎЎToshkent, bilim yurti. Men bilim yurtida olti yil o'qib, uni 1928 yilda bitirdim. Bu yillar natija etibori bilan hayotimda achchiq, quyqim qoldirib ketdi. Men hali yosh, g'o'r edim. Tevaragimda ko'rgan narsalarimga tanqid ko'zi bilan qarashni bilmas, men ularni tayyor holicha, boricha qabul qilar edim. Tevaragimda esa Abdulla Avloniy, Qayyum Ramazon, Sobir Qodiriy, Nosir Saidiy, Olim qori Usmonov kabi ashaddiy millatchilar bor edilar... ЎЎ

Bu zotlarni ЎЎmillatchi ЎЎ atamasining asl ijobiy manosida, millat ravnaqi uchun astoydil xizmat qilganlar sifatida zikr etib, ko'ngli bir oz taskin topdi. Mayli, tergovchi o'z istagicha talqin etaversin, ammo bu zotlar millat uchun ko'p xizmatlar qilgan edilar. Ayniqsa, Abdulla Avloniy... Toshkent jadidlarining peshqadamlaridan. Jadidlar millat jaholatidan yig'lar edilar. Millatning xorligini faqat va faqat ilmsizlik balosida deb bilardilar:

Marizing bir tarafdin, bir tarafdin xorsan millat,

Badandin qon oldirg'uvchi bemorsan millat...

Abdulla Avloniy bu satrlarni ko'z yoshlari bilan yozgan damlarida Mirzakalon hali tug'ilmagan edi. Shoirning dovruq'ini yetimxonada eshitgan, uning ЎЎTurkiy guliston yoxud axloq ЎЎ asari yordamida savod chiqargan edi. Toshkentga kelib, bilim yurtida bu zotdan tahsil olishini eshitganda naqadar quvongan edi! Muloyim tabiatli, cho'qqisoqol, yuzidan nur yog'ilib turuvchi bu muallimni hamma yaxshi ko'rardi. Ayniqsa nafis adabiyotga mehri baland bo'lgan Mirzakalon uning darslarini orziqib kutardi. O'sha yillari shariyatda ЎЎfuturizm ЎЎ nomi bilan tug'ilgan yangi oqimga tushunmay savol so'rganida ЎЎBu oqim Italiyada tug'ilib, Ovrupo tomonlarda dovdaray-sovdaray, so'ng biz tomonlarga adashib kelib qolgan. Oltoyning sherlarini o'qisangiz, bas, o'sha ijod futurizm samarasini ЎЎ, dedi. Mirzakalon ЎЎTirr...tirr... kelayotir... traktor... ЎЎ deb zinapoya usulda yozilgan sherlarni o'qigan, biroq, manosiga, ayniqsa, shoirning maqsadiga tushunmagan edi. Yana bir darsda bu xususda so'raganda ustoz uning qo'lga kitob berib, ЎЎo'qing ЎЎ, dedi. Mirzakalon o'qidi, ajablanib, ko'zlarini piriqatganicha ustoziga qarab turaverdi.

-Yana tushunmadingizmi?-dedi ustoz miyig'ida kulib.

-Ustoz, siz menga sher o'qitmadingiz, kitobning mundarijasini o'qitdingiz-ku?

-Ha, balli, futurist shoirlarning sherlari xuddi shunga o'xshash, sarlavhasi bor-u, manosi yo'q. Sarlavhasiga qarab manosini o'zingiz topib olishingiz kerak. Hazrat Navoiydek shoirlari bor millat uchun bu sher usuli sharmandali bir holdir...

Shunday donishmand va beozor odamning ham nomini tilga olish mumkinmas. Qodiriy, Cho'lpon, Fitrat ustozlar-ku, bu zolim idoraning hukmi bilan otilgan edilar. O'z vaqtida ЎЎqizil professor ЎЎ degan nom bilan sharaflangan, so'ng sovetlarning nayrangli siyosatini anglab, chetga chiqqan Abdulla Avloniy Stalinning ajal tig'i qo'zg'almasidan ilgari xastalikka chalinib, vafot etgandi. Agar o'ttiz yettinchi yilda tirik bo'lganida birinchilardan bo'lib bu tig'ga ro'baro' bo'lishi aniq edi. O'lib ham qutilmovdi bechora, nomi baribir qora ro'yxatga kiritildi. Oilasiga berilayotgan nafaqa bekor qilindi...

ЎЎBugun ЎЎqora ro'yxat ЎЎ deb anglayotganimiz, ertaga avlodlar tomonidan oltindan afzal, deb ezozlansa, ne ajab? ЎЎ ЎЎ“ xayoliga kelgan bu fikrdan mamnun bo'lgan Mirzakalon yozishda davom etdi:

ЎЎMillatchilar ilhomchisi va ularning sodiq jarchisi Cho'lpon, Botu, Fitrat, Abdulla Qodiriy, Shokir Sulaymon, Elbek va boshqalarning kitoblari hamisha qo'llarda, tillarda edi. Ularda talqin etilgan fikrlarning asl manolariga va zamirida ko'zlangan maqsadlarga u vaqt o'zimizda bo'lgan zaif ong va sayoz bilim bilan lozimiy qadar tushina olmasam-da, ularni o'qir ekan, zavqlanmas edim, deya olmayman, zero, atrofimda ko'rib va eshitib turganlarim, umuman bilim yurtini o'rab turgan muhit kitob sahifalaridan kam farq qilar edi. Men buni keyincha, Bilim yurtini bitirganimdan ancha keyin, ochiq-oydin tushundim. Natijda men ham ashaddiy millatchilar: Sobir Qodiriy, Nosir Saidiy, Olim qori Usmonov kabi direktorlar, Qayyum Ramazon, Abdulla Avloniy, Nuriddin Xudoyorxonov kabi muallimlar tebratgan millatchilar beshigida tarbiyalanganlardan biri bo'lib chiqdim. Men endi Bilim yurtida bo'lib o'tgan voqealarni va ularning menga qanchalik aloqasi borligini eslatib o'tmoqchiman:

Yigirma ikkinchi yo yigirma uchinchi yil bo'lsa kerak, Bilim yurti devorlari orasida birdan shov-shuv ko'tarildi:

-Turkiyaga talabalar yuborilar ekan! Yildirim ketarmish!..

Ammo turk zobitlari tasiri va tarbiyasi ostida Toshkentda turibotqur turk bo'lib olgan Yildirim ЎЎ“ Imomxon Husanxo'jaev hazillashib o'qalgan ov miltig'idan otilgan o'q bilan Turkiyaga emas, to'g'ri qabristonga jo'natildi. Turkiyaga sotqinlik va pastkashlik bilan sajda qilgan millatchilar, qora orzulariga yetolmay, go'r ustida: ЎЎMillatning yorug' va umidli yulduzlaridan biri bevaqt so'ndi! ЎЎ deb aza tutdilar. Men esam o'z ona-Vatanini tashlab, o'zgalar yurtiga ketishning naqadar qabihligini,

to'g'rirog'i, katta jinoyatligini anglamaganim holda, orzusi ushalmay qolgan yosh yigitning fojiona tugalishiga qattiq achindim. Oradan yillar o'tdi. Yetimligimni, orqadan yo'qlab kelguvchim bo'lmaganini ko'rib, Bilim yurti muallimlaridan Leon Bernardovich Gintillo degan keksa bir kishi meni o'ziga asrandi o'g'il qilib oldi. Darhaqiqat, qashshoqlikdan umr bo'yi chiqmay, otasidan meros bo'lib qolgan to'rt tanob yerda unimsiz mehnat bilan ro'zg'orini tebratolmay xunob bo'lib yotgan otam, uydin qochib ketganimda; vЂњBolam nima bo'ldi ekan? vЂњ deb izlamadigina emas, haliga qadar hatto bir enlik xat bilan ham yo'qlamadi. Balki, bu qashshoqlik natijasi emas, diydasi qattiqlik oqibati bo'lgandir?

Gintillo mening o'qishlarimga, moddiy ehtiyojlarimga yordam bersa ham siyosiy ongimning o'sishiga, to'g'ri sovet yo'lidan borishimga dalda beradigan yaxshi o'gitlar, foydali nasihatlar qilmas edi. Men tamoman o'z ihtiyorimga, Bilim yurtida hukm surgan zararli muhit ixtiyoriga tashlab qo'yilgan edim. Turkistonlik bir talaba (oti esimda yo'q) imomgarchiligida ko'plashib namoz o'qigan kezarimiz ham bo'lganini eslasam, hali aqlini tamom tanib olmagan sho'ring qurg'ur kichkina bolaning bir yoqdan islom, ikkinchi yoqdan millatchilik omburi mahkam qisib olganini ko'z oldimga keltiraman vЂњ.

Tergovchining ko'nglini rohatlantirishi mumkin bo'lgan bu satrlarning etiborsiz qolishini bilsa ham yozaverdi. Agar bu gaplar havfsizlik idorasiga o'ttizinchi yillarda yetkazilganda qimmatli malumot sifatida qadrlangan bo'lardi. Hozir tergovchi bu satrlar yozilgan qog'ozlarni g'ijimlab tashlashi yoki yoqib yuborishi ham mumkin edi. Yoki... vЂњ puch yong'oqlar bilan meni laqillatmoqchiisan! vЂњ deb tepkilab qolishi ham hech gap emasdi. Mirzakalon bularni bilsa-da, yozishdan to'xtamadi: vЂњ Bilim yurtida o'qib yurgan kezarimda Siddiq Hidoyatov degan bolaning uyiga borganim, u bilan ayvonlarida o'tirib shaxmat o'ynaganim va Siddiqning taklifi bilan orqa hovlilariga o'tib, meva yeganim aniq esimda. Ammo u bilan qay sharoitda tanishganim va uyiga qay yilda borganim sira xotirimda yo'q. Ikkalamiz ham tamom yosh bo'lganimiz va biron aqida ko'chasiga kirib ulgurmaganimiz uchun, o'rtamizda diqqatga sazovor biron jiddiy gap o'tgandir deb o'ylamayman. Meni uning uyiga olib borgan narsa vЂњ“ shaxmat o'yiniga o'chligim bo'lsa ham ajab emas. Shuni ham qayd etib o'tayki, Siddiqning millatchi Botu ukasi ekanini o'sha vaqt bilarmidim-yo'qmi, buni hozir ham aniq eslay olmayman... vЂњ

Eslay olmayman... Yaxshi bahona... Nega eslamasin? Botuni uning suhbatlarini unutish mumkin ekanmi? Dunyo ko'rgan bu odamni millatning faxri deb hisoblardi, unga havasi kelardi, uningdek bo'lishni orzu qilardi, har bir so'zini jon qulog'i bilan tinglardi. Uningdek bo'lish orzusi... Ajab! Ilm va ijodda uning martabasiga yetolmagan bo'lsa-da, vЂњ millatchi vЂњ degan tamg'aga erishib turibdi. O'ttizinchi yillarning ikkinchi yarmini eslaganda hanuz bir narsaga tushuna olmaydi: qama-qamalar boshlanmay turib millatning gullari hisoblagan ziyo ahli orasida ko'p fitnalar bo'ldi. Bir-birlarining boshlari ustidan mag'zava ag'darganlar ham uchradi. Xalqni uyg'otishi, ozodlik yo'liga boshlashi lozim bo'lganlar bu muqaddas burchlarini unutib, jar yoqasiga kelib qolganlarini o'zlari ham sezmadilar. Mirzakalon ustozlarning barchasini butun qalbi bilan ardoqlardi, ularga intilardi. Ayniqsa, Cho'lpon bilan Botu yigitning qalbida alohida ardoqqa ega edi. Ayni choqda bu ikki ulug' orasida ahillik yo'qligi, dunyoqarashlarida ziddiyatlar mavjudligi bu qalbini ombur iskanjasida azoblardi. Botuning Cho'lpon va Fitrat dunyoqarashiga zid fikrlarida yomonlik urug'i yo'q edi, fikrlar olishuvi xolislik bilan olib borilardi. Lekin bu xolis olishuvni ziyraklik bilan kuzatib, payt poylayotgan g'animlar tegirmoniga suv quyayotganini fahmlamasdmi? Cho'lpon ham Fitrat ham qamaldi. Ular to'g'risida boshqa malumotlar yo'q. Abdulla Qodiriy uchchovi bir kunda otildi, degan mish-mishlarni eshitgan, biroq, ishonishni ham ishonmaslikni ham bilmaydi. Kechagi kungi nazoratchining gaplari rost bo'lsa, demak, o'sha yillariyoq otib o'ldirishgan. Botu ularni millatchilikda ayblagan bo'lsa, oradan ko'p o'tmay uning o'zini ham shu ayb bilan hibsga oldilar. Bir kuni Siddiq vЂњ Akamni Moskvaga olib ketishibdi vЂњ, dedi. Urush arafasida ko'rishishganida esa vЂњ Akamni Moskvada hukm qilib otishganmish vЂњ, devdi. Bu xabarni uka ishonqiramay aytganda boshqalar ishonishsinmi? Mirzakalon shularni o'yladi, lekin qog'ozga tushirishdan o'zini tiydi.

Mirzakalon tergovchining Bilim yurti hayoti bilan qiziqishini bilardi. Bilim yurtiga aloqador bir qancha ziyo ahlining ayrimlari Stalin qirg'ini avjiga chiqqan urushgacha bo'lgan yillarda qatl etilgan, bazilari esa uzoq muddatli qamoq jazosiga hukm qilingan edi. Sibirning sovuq o'rmonlarida kimlar o'lib ketdi, yana kimlar taqdiridagi ozodlik yozug'idan umid qilib yashab yuribdi ekan? Hamonki, tergovchi Bilim yurtidagi hayoti bilan qiziqar ekan, yozmaslikning iloji yo'q. Mirzakalon qama-qama yillari Bilim yurti shaniga qanday balchiqlar chaplanganini esladi. O'zbekchani bilmaydigan tergovchi u gaplardan bexabardir, degan to'xtamga kelib, o'ttizinchi yillarning yarmidan boshlab, to' urushgacha davom etgan tuhmatlarni bir-bir eslab, qog'ozga tushira boshladi. Gapning avvalini siyosat pardasiga hafsala bilan o'radi. Bu yozganlari tergovchining g'ashini keltirgan taqdirda ham dag'dag'a qilolmaydi. Salgina etiroz bildirsa, ertaga o'zining ahvoli bugun o'zi qiynayotgan mahbuslarnikidan battar bo'lishi mumkin. vЂњ Yillar o'tgan sari Sovet hokimiyati mustahkamlanib, sovet kishilarining o'z sotsialistik vataniga va uning porloq kelajagiga bo'lgan ishonchlari kuchayib bordi. Mamlakatni kommunizm sari g'olibona olib borayotgan shonli Lenin-Stalin partiyasiga ichdan turib zarba berishga qasdlangan sotqin trotskiychi-zinovKjevchi ablahlarga qarshi mamlakatda qizg'in kurash boshlanib ketdi. Bu kurashda Bilim yurti ham chetda qolmadi. Mamlakatning ichki va tashqi dushmanlariga qarshi kurashda, mamlakatni sotsializm asosida qayta qurish, odamlarni kommunizm ruhida tarbiyalash kurashida chiniqqan asl sovet kishilarining fosh qiluvchi ovozi Bilim yurti devlorlari ichida ham yangrab ketdi. Talabalar orasida o'zining trotskiychi fikrlari bilan tanilgan bir-ikki o'quvchi umumiy majlisda munosib ravishda do'pposlandi, yuzlaridan trotskiychi niqoblari yitib tashlandi, ammo... maktabdan quvilmadilar... vЂњ

Shu satrlarni yozatirib xayoliga beixtiyor vЂњ Sharofni tanqid qilaverib, o'shanga o'xshab yozadigan bo'lib qolibmanmi? vЂњ degan fikr keldi-yu mahzunlik bilan kulimsiradi. Berlindan qaytib vЂњ Qizil O'zbekiston vЂњ gazetasida ish boshlagach, bosh muharrirning dabdabali satrlarga g'oyat o'chligidan ko'ngli xira bo'lgandi. U osmondan tushgani yo'q, har bir maqola dabdaba bulog'idan suv ichishi shartligini biladi. Istasa-istamasa, o'zi ham yozadi o'shanday satrlarni. Ayniqsa urush yillaridagi maqolalarida bu masalada o'ziga o'zi erk berardi. Urush kunlari bunday dabdabani ko'tarardi. Bu usulga muhtojlik bor edi. Endi haqiqatga yondoshish vaqti keldi, deb hisoblardi. Urushning barcha dahshatlariga guvoh bo'lgan ikki sobiq zobit, biri Bosh muharrir, biri esa mas'ul kotib bu masalani ijodiy bahs deb hisoblab, tortishuvlarini bas qila qolmas edilar. Bahs dahanaki jangga aylangan paytlarda ham ikkala tomon ham bo'sh kelishni istamasdi. So'nggi dahanaki jang chog'i musht ishga tushdi-yu, vЂњ ijodiy bahs vЂњ nihoyasiga yetdi. Bahsning intihosi mas'ul kotibning boshqa ishga o'tishidan iborat bo'ldi. Mirzakalon qamoqqa tushgan dastlabki kunlari bu idoraga tuhmatnoma yozib berishda gumonsiragan odamlarni o'zining xayolidagi vЂњ qora ro'yuxat vЂњ dan birin-sirin o'chirdi. Bular orasida Bosh muharrir ham bor edi. vЂњ Hamma tirik jon singari Sharofning ham o'ziga yarasha illatlari bor. Lekin u sotqin emas vЂњ, degan xulosasini hozir ham esladi. Alhol, u ziddiyaga doir voqealarni eslash vaqti emasdi. Shu sababli, xayolini jamlab, yana Bilim yurti voqealariga qaytdi:

vЂњ Men Bilim yurtida o'qib yurgan kezarimda yana bir voqea yuz berdi. Ammo uning qaysi yilda yuz berganini aniq

aytolmasam-da, harholda yigirma to'rtinchi yildan keyin emas, deb bilaman.

Yuqori sinflarda o'quvchi qo'qonlik talabalardan Ismoiljon (otining aniqligini tasdiqlay olmayman) Qodirov bilan Solijon Ismoilov avval ЪЃqaychi qudavЃk bo'ldilar, yani bir-birlarining singillariga uylandilar. Keyin esa Turkiyaga o'tib ketdilar. Ularning Vatanga xiyonatlari yashirin, mahfiy suratda emas, balki hammaga oshkor suratda qilindi. Men ularning yozgi tatildi Qo'qonga borib, kurslarda muallimlik qilish yo'li bilan ko'pgina pul topmoqchi, keyin bularni tillaga aylantirib, Turkiyaga o'tib ketmoqchi bo'lganlarini sinfdosh o'rtog'im Javlondan eshitdim. Javlon o'z hamshaharlarining kirdikorlariga ular Vatanga xiyonat qilayotganlari uchun emas, o'z sevgilisidan ajrab qolayotgani uchun g'azablanib gapirdi. Darhaqiqat, u Qodirovning singlisini sevar, oshiqi-beqaror edi.

Qo'qonlik ikki talaba tomonidan tayyorlangan bu xiyonatni Bilim yurti rahbarlari ko'ra-bila turib qoramadilar, tegishli chora ko'rmadilar, oddiy voqeadek parvosiz o'tkazib yubordilar. Yana Javlonning aytishicha, qochoqlar yoz tatilida muallimchilik qilib ko'p tilla yiqqanlar-da, kuzda qora niyatlariga yetganlar... ЪЃ

III

Toshkent, Darxondagi uch xonali uy.

1986 yil, 4 fevral, seshanba, soat 16.10.

Goh hud, goh behud yotgan holida o'tmishini eslayotgan bemorning qulog'iga tanish ovoz urilib, kutilmagan quvonch epkinida yengil seskandi. Hatto ko'zlarini bir necha soniyaga ochdi. Ovoz egasini qidirib, alangladi. Oradan yillar o'tgan bo'lsa-da, o'n sakkiz yoshida yigit ko'nglini ovlagan bu shirin ovoz hali ham totli edi. Lekin... jon olg'uvchi bu ovoz egasi chindan ham yo'qlab keldimi yo Bilim yurtidagi voqealar hayolini yoritgani uchun qulog'i ostida g'oyibona jarangladimi?

-Hamidaxon, do'xtirlik qilmay qo'yganingiz chakki bo'libdi-da, Sanobarxon ikkovimizga binoyidek tish qo'yib beruvdingiz.

Yasama tishlarim ham o'zimga o'xshab qarib ketdi. Yangilash bahonasida yana oldingizga bormoqchi bo'lib yuruvdim.

-Yap-yangi tish sizdan aylansin, buvijon, o'zim bo'lmasam, o'zimdand ham ziyoda shogirdlarim bor.

-Mirzakalon tuzalib qolsa, boraman...

ЪЃHa, eshitib kelibdi. Yo kimdir chaqirtirganmi? Ehtimol kampir tushmagur yo'qatgandir. Ha... bu uning ishi. Armonda ketmasin, degan. Yuragimning bir uchi kemtikligini yaxshi bilardi... ЪЃ

Otasi Ismoilxo'jaga xotin chidamasdi. Agar adashmasa, o'n martadan ortiqroq uylandiyov. Faqat o'n ikkinchi yoki o'n uchinchi hisobdagi Hikmatxon unga bas keladi oldi. Har qanday xotinni kaltaklay-kaltaklay taloq qilib yuboruvchi bu odam shu xotin bilan yashab qoldi. Ikki o'g'il, bir qiz ko'rishdi. Dehqonlarni quloq qilish boshlanganida Ismoilxo'ja Toshkentga ko'chib keldi-yu, Mirzakalon ham, singlisi Sanobar ham o'gay onani hech ikkilanmasdan ЪЃbuvibЃk deb atay boshlashdi. Ukalarini ham o'z tug'ishganlariday bilib, ardoqlashdi. Hikmatxon ham ularni o'z farzandlaridan aloroq ko'rardi. Birinchi marta qamalanganida uning bir necha tunu kun qamoqxona atrofida bo'zlab yurganini eshitib, ko'zlariga yosh olgan edi. Ikkinchi qamalishida Qarag'andaga ham keldi. Endi... ayriliq aniq ekanini sezgan. Diydor qiyomatga qolmasin, deb yaqinlariga xabar bergan.

Mirzakalon shularni o'ylab ko'zlarini ochib kampirni so'nggi marta bir ko'rgisi keldi, uning beozor va shodon qahqahasini eshitgisi keldi. Mehnat tufayli qotib ketgan barmoqlarini kaftlari orasiga olib silashni istadi... Biroq, harchand harakat qilmasin, mijjalarga hukmini o'tkaza olmadi. Jon tark etayotgan qo'llari ham o'ziga bo'ysunmadi...

Ayollarning uyga kirganlarini sezdi. Hamida engashdi. Yoqimli nafasi Mirzakalonning yuziga urilib, yuragi gupirlab ura boshlaganday bo'ldi. Bu yurak hozir sakson yil ko'krak qafasini tepa-tepa charchaganini, vazifasini ado etib bo'lish arafasida ekanini unutdi. Muhabbat mayidan mast kezlaridagi kabi dadil-dadil urdi.

ЪЃO'liklarЃk yoxud birinchi muhabbat mojarosi

... O'sha paytlarda ЪЃO'liklarЃk degan vahimoli nom bilan mashhur bo'lgan voqeani unutish mumkin ekanmi? Gap nomda ham emas, ishqiy mojaroda ham emas, oraga qurol, imzosiz xatlar aralashganida ham emas. Bu mojarolarni esdan chiqarib tashlash ham mumkin. Lekin qalbg muhrlangan bir xotirani o'limdan boshqa hech qanday kuch o'chira olmaydi. ЪЃO'sma ketar, qosh qolarЃk, deyilani dek, birinchi muhabbat ehtirolari bu vujudni jondan ilgari tark etishni istamasdi.

O'sha yillari Erlar bilim yurti bilan Qiz-juvonlar bilim yurti o'rtasida birlashgan havaskorlik dramto'garagi tashkil etilgan edi. Mirzakalon bir necha do'stlari bilan birga bu to'garakda ishtirok qilardi. U o'shanda jussasi o'ziga o'xshagan kichkinagina, ko'zlari o'ynab turgangina, o'zi oqishdan kelgangina bir qizni sevib qoldi. U - Hamidaxon edi. Mirzakalon undan sevgi to'la ko'zlarini aslo uzolmas, yoniga borib ishq daftarini ochishga esa hech botinolmas edi. Qiz ham mayldor boqishlar va jon olg'uvchi jilmayishlar bilan yigitning sevgisini ardoqlar, sahnada o'yinga tushaturib pinhona tashlagan nigohlari bilan uningsiz ham yonib turgan qalbini beshbattar yondirar edi. U oshiqlikning ko'zga ko'rinmas chayir iplari bilan kun sayin mahkamroq bog'lanib borardi. Qalbi sevgisini ikki yil o'z bag'rida po'palab o'stirdi va, nihoyat, yigirma yettinchi yilning yozgi tatilida iqrorga keltirdi. Mirzakalon bilan Hamidaxonning sevgisi, mayli hammaga oshkor bo'ldi. Bu sevgini, bu baxtni ko'rolmagan, ularni bir-birlaridan ayirishga harakat qilgan kishilar ham paydo bo'ldi.

Ularning sevgisiga qaratilgan hujum zamirida mahalliychilik cho'g'i mavjudligi millat taqdiri xususida jon qayg'uruvchi yigitni tamoman gangitib tashladi. Millatni xaroblik botqog'iga aynan mahalliychilik botirishini u Botuning suhbatlari orqali anglagandi. Anglagach, Bilim yurti talabalari orasida aynan shunday xastalik borligini bilib yuragi ezildi. Toshkentlik farg'onalikni, samarqandlik xorazmlikni, termizlik buxorolikni ko'rolmasligi uni afsus buluti bilan o'rab turardi. Bugun bilim olib, ertaga xalqni g'aflat uyqusidan uyg'otishi lozim bo'lgan yigitlarning bu ahvoli millat kelajagiga qora parda tortayotganday bo'lardi. Aynan shu xastalik bilan og'riyotgan yigitlarning o'ziga hujum qilib qolishlarini esa o'ylab ko'rmagandi. Ha, shunday bo'lgan edi. Sevgilari oshkor bo'lgach, Yaqub degan yigit birinchi bo'lib bosh ko'tardi. Bir u emas, yana ko'pgina yigit bu qizga oshiq edi. Lekin ular orasidan birgina shu Yaqub hujum qilishga jur'at etdi. U ЪЃMen bu qizni sevaman! ЪЃ deb maydonga chiqmadi, nomardligi ham aynan shunda edi. Atrofiga o'ziga o'xshagan o'smirlarni to'pladi-d: ЪЃToshkentlik qizni andijonlik kelgindi olib ketaveradimi? ЪЃ degan davo bilan chiqdi. Bu shunchaki po'pisa emas, ikki sevisgan qalbning ishqiga ochilgan urush edi. Ular avvaliga Hamidaxonni Mirzakalondan qaytarish uchun qizga xilvatda nasihat qilib ko'rdilar. Qiz ahdida qat'iy turgach, Mirzakalon qora xatjildlarda maktublar ola boshladi. ЪЃO'liklarЃk deb imzo chekkan maktub egalari Hamidaxondan dahol voz kechishini talab qilar, kechmagani taqdirda o'zinigina emas, qavm-qarindoshlari va urug'-aymoqlarini ham bitta qo'ymay qirib tashlayajaklarini vada etar edi. Bu ayanch, ayni zamonda kulinch voqea tez orada Bilim yurti devorlaridan tashqariga yopirilib chiqib, ЪЃYer yuzibЃk deb nomlangan jurnalda ЪЃO'liklarЃk sarlavhasi ostida olamga mashhur bo'ldi. Bu ham yetmagandek, Moskvada nashr etiluvchi ЪЃKomsomolKjskaya pravdaЃk gazetida ham elon qilindi.

ВѢО'liklarВѢк o'z nomi bilan o'limga mahkum edilar, ular sevishganlarni bir-birlaridan ayirolmadilar. Hamidaxonning ota-onasi Mirzakalonni kelgindi, uy-joysiz, asrandi deb qizini bermaganiga, ВѢО'liklarВѢк har qadamda sevgilariga to'sqin bo'lganlariga qaramay, Hamidaxon ikkovlari birga yashab ketdilar. Ular o'zlarini g'olib hisoblab, masrur edilar. Biroq... mas'udlik uzoq davom etmadi. Ular uchun hech kutilmaganda komsomol tashkiloti bu masalani muhokamaga qo'ydi va ВѢshuncha shov-shuv ko'targani uchunВѢк Mirzakalonni komsomoldan chiqardi. Shov-shuvning asl sababchisi, ishq ahliga suiqasd tayyorlagan ВѢО'liklarВѢkning tashkilotchisi esa suvdan quruq chiqdi.

Masalaning bir yoqlama hal etilgani yigitni qattiq ranjitdi. Oqshom chog'i yuragi yorilganday bo'ldi-yu, sevgani Hamidaxon bilan aytishib qoldi. Komsomoldan chiqarilishi ko'nglini og'ritgani bilan bu holni fojea deb bilmadi. Bu ondagi jahonining qorong'uligi majlisdagi adolatsizlikdangina emasdi. U g'animlar qo'lining balandligidan ezilardi. Hamidaxonning ularga qarshi qat'iy bir gap aytolmaganligini ayb deb bilib, og'ir gaplarni aytib yuborishda tiyila olmadi. O'sha arazlashish onlaridan beri oradan yarim asrdan ortiq vaqt o'tgan bo'lsa-da, Mirzakalon tilidan uchgan so'zlari uchun hali hanuz o'zini kechira olmaydi. Hozir, boshi yostiqa, joni ajal hukmida ekanida Hamidaxonning kelganini sezib, undan yana bir bor uzr so'rashni istadi. Ammo tili aylanmadi...

O'shanda ВѢSeni ko'rarga ko'zim yo'qВѢк! deb yuborgan edi. Qaysi shaytonning izmida edi o'shanda bu til?! Yuzlari shirmondan chiroyli sevgilisiga shunday deyishi adolatsizlik, insofsizlik ekanini o'shandayoq fahmlagandi. Lekin o'sha damdayoq aybiga iqrar bo'lishga yigitlik g'ururi yo'l qo'ymagan edi. Hamidaxoni esa... yum-yum yig'lab, bir so'z ham demasdan uyiga ketgan edi. Ahmoqlik bulog'idan suv simirgan g'urur yana o'z ishini qildi: yigitning o'rnidan turishiga, sevgilisini ushlab qolishiga yo'l bermadi. Mirzakalon Hamidaxonini ikki kun ko'rmadi, o'zi ham hujrasidan chiqmadi: odamlarga ko'rinishdan uyaldi.

Istagingga yetar ekan qanotlaring sindimi,
ey ko'nglimning bulbuli?

Senga qarshi kulib turgan go'zal chechak tindimi,
tashladimi bir yo'li?

Havo yorgan ko'kragingni sevgi yeli tildimi
qon to'lami har tomon?

Ko'zlaringga ayriliqning iplarini ildimi?..
shu qilg'i ko'p yomon.

Yo erkinlab hidlagani bermaylarmi gulingni,
to'salarmi yo'lingni?

Gul o'zimi ko'zlaringdan ko'zlarini qochirdi,
yo'qliklarga yoshirdi?

Shu yulingan parlaring-la
ucholmassan, yo'qsil qush,

U umidlar havosidan
endi bir oz tuban tush!..

Ikki kun davomida u ustozning sherlari bilan birga bo'ldi. Garchi turkiy millatlarning manaviy otalaridan biri hisoblangan Abdulhamid Cho'lpon hazratlari u damlarda faqat sherlari orqali tanish bo'lsa-da, shoirmi o'ziga ustoz deb bilar, uning nomini qalbi to'rida ardoqlardi. Atrofdagi voqealardan ko'ngli ozor chekkan paytlarda ustoz sherlaridan dalda olardi. Bu safar ham shunday bo'ldi. Uni ikki kun yolg'iz qoldi, demoqlik ham uncha to'g'ri emasdi. Manaviy otasining sherlari bor ekan, shogirdni vohid demoqlik nojoiz.

Hujrasiga shom qirong'ilig'i bostirib kira boshlaganda surmarang samoga deraza orqali qarab Hamidaxoniga g'oyibona bo'zladi:
Yiroqlashdim, uzoqlashdim bir necha kun sendan,

hol so'rab ko'r mendan,

Nega muncha og'ir keldi bu yiroqlik menga,
anglatayin senga!

Chunki sening qarshingda men ayriliqdan o'ylamay,
ko'zlaringga tikildim,

O'zligimga, borligimga baho qo'ymay, sanlamay
erga qadar egildim.

U ko'zlaring toshqinida baliq kabi suzgan men,
ayriliqni o'ylaymi?

Boshqa dunyo, boshqa o'ydan bog'lanishni uzgan men,
senga qarab to'yaymi?

Mana endi bir necha kun sendan yiroq qoldim-da,
qayg'ularga ko'mildim.

Ayriliqda ВѢ“ qayg'u ichra ulushimni oldim-da,
ko'zlaringni xo'p bildim!

Endi senga ko'ngil dardin butkul ochib beraymi,
istaysanmi sen shuni?

Istamasang, qistamayman... oldin seni ko'raymi,
so'ng aytaymi men uni?

Yaxshi... endi qanotimni rostlayin,
Uchib borib oldin seni topayin,

so'ng dardimni ochayin!..

Dardini ochmoq uchun bormadi... Borolmadi... Qizning o'zi keldi. Uchinchi kun oqshom g'ira-shirasida, eshigi asta taqilladi.

Yuragi qinidan chiqib ketayozdi: bu uni ikki kundan beri intizor qilgan tanish tiqillash edi. O'rnidan sapchib turib, eshikni ochdi: ostonada yuzi so'lg'in, o'zi g'amgin, ko'zlari qizargan, qo'lida ro'molchaga o'rog'liq bir narsa bilan Hamidaxon turar edi. Buyuk shodlik bilan ichkariga taklif qildi. Kirdi, ammo yuzidagi so'lg'inlik ketmadi. Qovoqlari soliq, dahshatli bir qaror bilan kelgandek edi. O'tirmadi-yu, tik turganicha gapirdi:

-Men... tushundim... meni ko'rmaslikka haqqingiz bor... mendan nafratlanishga haqlisiz... chunki... shunchalar sharmanda

bo'lishingizga mengina sababchiman... endi bu dog'imni o'z qonim bilan yuvishga, sizning huzuringizda jon berishga keldim!- dedi-da, ro'molchasi ichidan temir dastasi yaltillab turgan qora вЂњbraunningвЂќ вЂќ вЂќ to'pponcha chiqardi.

Bu ahddan, bu harakatdan Mirzakalon dovdirab qoldi. Biroq, tezda o'ziga kelib, qizning to'pponchani o'qalishini ham kutib o'tirmay, keskin chovut bilan qo'lidan tortib oldi. So'ng eng shirin so'zlar bilan yupatib, nohaq xafa qilgani uchun uzr istadi. Gap orasida вЂњto'pponchani qaerdan oldingiz?вЂќ вЂќ deb so'rganida qiz titroq lablari bilan вЂњbrochchamnikивЂќ вЂќ, deb qo'ydi. Mirzakalon Qudratillo qorini yaxshi tanirdi. Lekin uyida to'pponcha saqlashi, ayniqsa, qurol saqlashdan maqsadi uning uchun sir edi. O'sha kuni bu sirni aniqlashga urinib ham ko'rmadi. Keyinchalik bu to'pponcha boshiga balo bo'lishini esa bilmadi. Uzhrohlikdan so'ng sog'inch qalblar taskin topdi. Ayriqliq o'z sovuq gavdasi bilan yana oralariga suqilib kirgudek bo'lsa, jaf o'rgan tomon qo'lga oladi, degan o'zaro vada va qat'iy qaror bilan to'pponcha Mirzakalonda qoldi... To'pponchadan o'q otilmadi...

IV

Toshkent, Darxondagi uch xonali uy.

1986 yil, 4 fevral, seshanba, soat 15.15.

...Hozir, labiga suv tomizilayotgan paytda, o'q qarsillab otilganday bo'lib, bemor seskanib ketdi. Yuziga urilayotgan tanish va yoqimli nafas tindi. Ayollarning ovozlari ham uzoqlashdi. вЂњKetdi,-deb o'yladi, armon bilan. Yuragidagi so'nggi tomirlardan biri uzilganini o'zi ham sezdi. -Endigi diydor qiyomatga qoldi. Chaqirishgani yaxshi bo'ldi, meni ko'rди, armon qilmaydi. Men ko'rolmadim... Bultur uchratganimda yuzidagi ajinlari bilan ham ko'zinga chiroyli ko'ringan edi. Yo'q... ajinlarini sezmagani edim... Yuzi ellik yil avvalgi chiroyda edi... Ajab...вЂќ вЂќ

Shu payt ochiq derazadan yopirilib kirgan yelvizak uning yuzini silab o'tdi-da, xona eshigini taraqlatib yopdi. Bu ovozdan uydagilar ham cho'chib tushishdi. Nabiralaridan biri shoshilganicha kirib, derazani yopdi.

Yelvizakning bevoshligi tufayli barchani cho'chitgan bu tovush o'lim to'shagida yotgan bemorga qamoqxona temir eshigining qarsillab yopilishi bo'lib eshitildi go'yo. Bu tovush totli xotiralarini quvib, uni yana o'sha nimqorong'u, zah xonaga qaytardi. Xonaning xaxligidan eti junjikdi. Oyoqlari so'vqotdi. Bu so'vqotish qamoqxona xaxligidan emas, oyoqni jon tark eta boshlaganidan ekanini u bilmadi.

вЂњO'zimdan tashqari bir dunyo ko'rdim...вЂќ вЂќ

Bir soatlardan so'ng yana tergovchi huzurida hisob berishi lozimligini eslab, qo'lga qalamni oldi. Tergovchi undan Cho'lpon haqida malumot istab edi. Bu talabni bajarmay kirishining oqibati yomon bo'lishini fahmlab, yoza boshladi:

вЂњYigirma sakkizinchi yil Bilim yurtini bitirib, mustaqil hayot og'ushiga otildim. Men Bilim yurtiga sof yurak va yaxshi tilak bilan kirgan edim, ammo u mening qalbinga millatchilikning qora urug'ini sepib chiqardi. Bazan, Bilim yurtida o'tgan umrimga va u yerda olgan taassurotlarimga xolis ko'z bilan qaragam, Bilim yurti вЂњ temirchilikka, talabalar esa millatchi-temirchi qisqichiga olingan va u xohlagan shaklga tushish uchun sandonga qo'yib bolg'alanayotgan yumshoq metallga o'xshab ketadi.

Respublikada o'zbek yozuvini arab alifbesidan lotin alifbesiga ko'chirish tayyorgarligi bormoqda edi. Shu munosabat bilan Maorif xalq komissarligi Samarqandda lotinlashtirish instruktorlari tayyorlaydigan uch oylik kurs ochdi. Komissarlik meni ana shu kursga yubordi. Samarqandning Qo'shhovuzida joylashgan ushbu kursda uch oy o'qib, uni yigirma sakkizinchi yilning kuz oylaridan birida bitirib chiqdim. G'ozim Olim Yunusov, Fitrat, Qayum Ramazon va nomlari xotirimdan chiqqan yana boshqa millatchilar bu yerda ham o'z kirdikorlarini bahuzur davom ettirardilar. G'ozim Olim Yunusov Shayboniyxon kabilarni ideallashtirsa, Fitrat Bedil kabi mistik, Husayn Boyqaro kabi mustabid shoirlarni adabiyot dunyosining ko'klariga ko'tarar edi. вЂњLotinlashtirish instruktorlari tayyorlash kursивЂќ вЂќ deb atalgan va ismi jismiga to'g'ri kelmagan bu muassasada aslan millatchilar tayyorlanar edi. Men Samarqandda O'zbek davlat nashriyotidan bolalar uchun yozilgan kichik-kichik ruscha kitoblarni olib, tarjima qila boshladim. Bir kuni Naim Saidiy meni ko'rib: вЂњCho'lpon ko'chiruvchi axtarib yuribdi, xohlasangiz uchrangвЂќ вЂќ, dedi. O'sha vaqt o'zbek adabiyotining yerida yurmay, ko'kida uchayotgan Cho'lponni ko'rish, uning xizmatini qilish вЂњ menga katta martaba ko'rindi. Men darhol rozi bo'ldim va, adresini olib, o'sha kuniyoq Cho'lponning uyiga bordim. U ham Qo'shhovuzda, kursimiz biqinginasida turar ekan. Cho'lpon meni qabul qildi, tarif bo'yicha haq to'layajagini aytib, bir tutam qo'lyozmasini ko'chirishga berdi. Bu qo'lyozma arablar hayotidan olib yozilgan вЂњRasuliyвЂќ вЂќ nomli romanning o'zbekcha tarjimasini edi.

Shunday qilib, men Cho'lponning kotibi bo'lib qoldim. Endi biz tez-tez uchrashar, ishga oid, ishdan tashqari horij masalalar haqida ham gaplashar edik. Cho'lpon, yangi yozgan sherlarini bazan o'qib turib, yig'lab yuborardi. Men avvallari bu yig'ilarning sababiga tushunmay yursam ham, keyincha bu ko'zyoshlarining asl manisini fahm qiladigan bo'ldim. Ko'chiruvchilik vazifam kun sayin qarib bordi. Cho'lpon ham men bilan ancha erkin gaplashadigan bo'ldi. Kunlardan bir kun Cho'lpon odatdagicha yig'lab turib, menga shu so'zlarni aytdi:

вЂњMillat xarob bo'ldi. Uning eng muqaddas narsalari: hurligi, shani-sharafi qo'ldan ketdi! Har qadamda yuragimiz qush hadigi bilan uradi. Endi bizning vazifamiz, kelajak avlodning vazifasi вЂњ millatni sharmandalarcha qullikdan, haqorat va xo'rlikdan qutqazish bo'lishi kerak!

Cho'lponning yigima besh yil burun aytgan va men jumlama-jumla hozir eslay olmagan so'zlari asosan yuqorida zikr etilgan maqsadlarni oldinga surar edi. Ammo Cho'lpon bu vazifani o'zi qanday bajarayotganini, boshqalar qanday bajarishi kerakligini aytmadi. Men ham so'rash darajasiga ko'tarilgan yetuk вЂњavlodlarвЂќ вЂќdan emas edim.

Kurs tamom bo'ldi. Men Toshkentga qaytdim. Ammo Bilim yurti yuragimga sepgan millatchilikning urug'ini Cho'lpon Samarqandda sug'orib, undirib qaytardi...вЂќ вЂќ

Mirzakalon barmoqlarida og'riq sezib, qalamni qo'ydi. Yuragida ham sanchiq turdi. Qamoqxonaning havosi sug'urib olib tashlanganday nafasi siqildi. O'rimdan turib, u yondan bu yonga yura boshladi. Boshi aylangach, karavotiga o'tirdi. Kaftini peshonasiga qo'ydi. Anchagacha harakatsiz o'tirdi. Qamoqqa olinganicha dom-daraksiz ketgan ustozini eslaganda yuragi hamisha bezovta tepa boshlaydi. Xayoliga esa ustozning satrlari quyilib kelaveradi. Birinchi marta qamalanganida g'alati holat yuz bergan edi. Bundan ham torroq, bundanda zaxroq va sassiqroq kamerada yolg'iz o'tirganida sher o'qish bilan o'ziga o'zi dalda berardi.

Sening erkin tuprog'ingda hech haqqi yo'q xo'jalar,

Nega seni bir qul kabi qizg'anmasdan yanchalar?

Nega sening qalin tovshing вЂњketвЂќ вЂќ demaydi ularga?

Nega sening erkli ko'ngling erk bermaydi qullarga?

Nega tag'in tanlanganda qamchilarning kulishi?

Nega sening turmushingda umidlarning o'lishi?

Nega yolg'iz qon bo'lmishdir ulushing?

Nega buncha umidsizdir turishing?

Nima uchun ko'zlaringda tutashguvchi olov yo'q?

Nima uchun tunlaringda bo'rilarning qorni to'q?

Nima uchun g'azabingni uyg'otmaydi og'u-o'q?

Nima uchun borlig'ingda bu daraja buzg'unlik?

Nima uchun o'ch buluti sellarini yog'dirmas?

Nima uchun kuch tangrisi bor kuchi-la soldirmas?..

Ey, har turli qulliklarni sig'dirmagan hur o'lka.

Nega sening bo'g'izingni bo'g'ib turar ko'lanka?

Bu ham dardli, ham olovli satrlarni O'shdagi yetimxonada ekanida, Toshkentga o'tlanayotgan kezlari o'qib, darrov yodlab olgan edi. Bilim yurtida o'qishni boshlagan kezlari bu asarga raddiya sifatida shoir G'ayratiyning vTB Tuzalgan o'lkagavTB deb degan sheri gazetada bosilganini bildi. Yana katta yoshli talabalarning o'zaro suhbatlaridan bildi-ki, Cho'lpon bir majlisdan keyin G'ayratiyga duch kelganida debdiki: vTB Hozir senga o'xshagan komsomollarning zamoni kulyapti. Keyinroq borib sharmanda bo'lishdan qo'rqin vTB...

Birinchi qamalgan kezlari ustoz hayot edi. Boshi uzra tuhmat bulutlari quyuqlasha boshlagan bo'lsa-da, o'zini dadil tutardi. Uning shu matonati Mirzakalonga birinchi jazodan eson-omon qutilib chiqishida dalda bergan edi.

Turmaning bir kishiga mo'ljallangan xonasida xotirasiga muhrlangan o'nlab sherlarni takrorlay-takrorlay, ajib bir quyma satrlar tizmasi hosil bo'lganidan o'zi ham ajablendi. Har bir sherdagi yurak singari bezovta urib turgan ikki-uch satr ajralib chiqib, bir-biri bilan qovushgach, go'yo ustoz bilan muloqot yaratilganday tuyuldi. O'shandan beri yillar o'tdi. Bu muloqot xayolidan o'chmadi. Urushning halokatli kunlarida ham bu satrlar hamroh edi. Hozir, tergovchi so'roqqa chaqiruvi arafasida yana o'sha suhbat boshlandi:

vTB Aziz otam, qo'limdagi gullarning motam bo'lg'onini bilmaysan. Shodlik guli ko'pdan beri so'lg'onin yer ostida pok ruhing-la sezmayсан. Belgisiz qabringni qora tunlarda amalimning shamin yoqib izladim. Savol berdim: vTB Yo'qotganim qayda? vTB deb o'zimni ham yutmoq bo'lgan yerlarga... xayol, xayol... Yolg'iz xayol go'zaldir, haqiqatning ko'zlaridan qo'rqaman. Sezdim sening ketganingni ko'ngildan. Ketgan yo'ling yiroq yo'ldir, keti yo'q. Qurib yotgan ariqlarning ko'zi senda. Bosh uchida aylanur bir to'p farishta jimgina. Kimsasiz yerlarda sirlar aytili. Og'iz ochsang, yo'qsil elni ezmakka, qon qilmakka hasratlaring ko'p erur. Har so'zingni bir farishta qanotiga yozadur. Aytmading, og'zingni yumding-da ketding...

O'ksiz ko'ngil qushi tushdi qafasga, sira yetolmaydur erkin nafasga vTB qora kunlar tushdi menim boshimga. Qip-qizil qon bo'lib kunlar botadur, yomon hidga to'lib tonglar otadur vTB og'ir kunlar tushdi menim boshimga. Jannat kabi bog'lar bulbulsiz qolgan. Osmon bo'yi tog'lar qulunsiz qolgan vTB qiyin kunlar tushdi manim boshimga. Hasratim ko'p, elga ayta olmayman. Armonim ko'p, dilga joylay olmayman vTB o'tli kunlar tushdi menim boshimga.

Hech joydan men kutgan zarvaraq chiqmadi. Ko'zimda og'ir bir taslim nuri bor vTB tutqun otalarning erkin avlodi. Nechun yuzing yana so'lg'in, nechun uzun o'ylar? Tun yomon, tun qorong'i. Tun qo'rqinch, tun azob. Oh, yo'llar qancha uzoqdir. Yozilmaganmi bu tunlar so'ngida tong otmak?

Bizning yo'limizda og'irlik sonsiz. Menim yo'llarimda cho'zilgan tog'lar, qorga qo'yin ochgan qator dovonlar. Ko'zlarim yo'llarga tikilgan chog'lar ko'ngilda yo'l yurish istagi qaynar. O'zimga zavq ila sudragan hamiyat! O'limdan o'zgani ko'rmagan hamiyat! Charchagan, tolgan, umidsiz ko'zlarim to'ymay qarar. Nechun ochildi ko'zim, qayga ketdi uyqularim?

Bir kecha xuddi bir yildir. Sabrning kosasi to'lgandir, bu og'ir ayriliq to'ldirgan. Ko'zlarimda har qayg'udan bir yig'i, yuzlarimda aldanishning belgisi. Turmushda, xayolda... Turmushda, xayolda... Har bir narsada yolg'iz aldanishni ko'rgan bir banda. O'ylangan o'ylarga ko'ngil yupanmas, ko'ngilning istagi o'y bilan qonmas. Bilmadim, ko'nglimni yupatgay kimlar? Eh, ko'ngil, yangi dardlar tag'in seni yoqajak. Qilich singan, qalqon teshilgan. Temir kishanlarning dahshati yedi. Bu dunyo deb u dunyoni bahosiz pulga sotdim-ku?! Har yetim ko'zda tomchi-tomchi zahar, har faqir uyida ingrayish va yig'i. Har sorig' yuzda so'nggi shu'la so'nar, har tomon, har tarafda bir qayg'i. Menim uyimmi qora yoki yurt ko'kida bulut? Qilichning tillarida qizil qon.

O'zimdan tashqari bir dunyo ko'rdim. Ko'm-ko'k ekan, sarg'aydilar yaproqlar vTB og'riq, mag'lub, tutqun Sharqning yuzidek. Bo'ronlarning ko'zlarikim, o'ynoqlar g'olib G'arbning qonga to'lgan ko'zidek. Bu boqchada gul ko'p edi vTB so'ldi amalimdek. Endi turmushimda oydin kechlar yo'q. Bu qafaslar ichida qachon tong otar? Kulgan boshqalardir, yig'lagan menman. Erk ertaklarini eshitgan boshqa, qullik qo'shig'ini tinglagan menman. Shu o'jiz holimda shoirmanmi men?

Dillarimda g'am to'la bechoralarga yorman, vaqti xush, g'am ko'rmaganlardan tamom bezorman. Yo'q ishim hokim, amaldor, shohu hoqonlar bilan! Haqiqiy birlikka shunda yo'l burdim. Charchagan qanotim kuch sezdi. Ko'nglimga alam oldim, qo'limga qalam oldim vTB yana jonlanmakchiman! Yozarkan, qalamim na hazin anglar. Yetar, bas, chekdan oshgandir bu qarg'ish, bu haqoratlar. To'lug'dir, balki toshgandir tubanlik va safolatlar.

Qo'limda so'nggi tosh qoldi, ko'ngilda so'nggi intilmak. Ko'zimda so'nggi yosh qoldi, kuchimda so'nggi talpinmak.

Qo'zg'olib ketganingni bir ko'rsam. Yangi nashidalar dilga bitildi. Yolg'on xayollarga ko'chish yo'q endi. Ko'ngil shu choqqacha tirikmi edi, jonim ko'klardami, tandami edi? O'zimda bir turlik erkinlik sezaman. Ko'klam bilan yurtimga ham bir ko'karish kelsaydi. Ko'nglimdagi so'ng umidim yo'q etma.

Ulug', qattig' ag'darguvchi bir kurash, yo bor bo'lish, yo yo'q bo'lish, yo'q yarash! Hayvonlarga, insonlarga zolim ega bo'lmay qolmas. Faqat erkin vijdonlarga ega bo'lmoq mumkin emas!

Uzoq, og'ir yo'lga chiqqan yo'lchiman, to'xtasam vTB so'nggi tinimda to'xtayin. Men yurtimning pok istakli kuchiman. Yo'q, o'lim yo'qdir! Bir o'chib, so'nib, yana yonish bor. Chunki men ko'rdim, ko'rib qoldim kerakli belgini. Endi har nafasda yana kuyaman, faqat Majnun bo'lib elni suyaman. Unga hurmat bilan bo'yin egaman, boshimni ul uchun dorga qo'yaman!..vTB

V

Qamoqxona. 1952 yil, 21 avgust.

Ustoz bilan muloqotini temir eshik darchasining sharaqlab ochilishi, so'ng soqchining vTB Ismaili, na vixod, k sledovatelyu! vTB degan amri buzdi. Eshik ochilgach, yozganlarini olib dahlizga chiqdi. Soqchi eshikni yopguniga qadar devor tomonga mutelik bilan qarab turdi.

Tergovchi uning bayonini o'qib, qoshlarini sal chimirdi. So'ng arzimagan qog'oz singari stoli ustiga tashlab qo'ydi-da:

-Ismoiliy, sen menga velosipedni qaytadan ixtiro qilib bermoqchimisani?-dedi.

-Men bilganlarimni yozyapman,-dedi Mirzakalon past tovushda. Tergovchining qosh chimirishi yaxshilik alomati emasligi malum bo'lgani uchun gapni ko'paytirmadi. U tergovchining urib yuborishidan yoki tepib qolishidan qo'rqmasdi. Kaltak zarbi og'riq bergani bilan o'tkinchi bir hol. U o'zini himoya qila olishga jur'at etolmaganidan, xo'rlik azobidan qiynalardi.

Tergovchining qosh chimirishi aldamchi edimi, har nechuk mushtlari ishga tushmadi. Mahbusga tikilib turdi-da:

-Nahot Cho'lpon haqida bilganlaring shularning o'zi bo'lsa?-dedi.

-Oradan ko'p vaqt o'tdi...-dedi Mirzakalon ovozi balandlatmay.

-Ha, juda ko'p vaqt o'tdi,-deb tasdiqladi tergovchi.-Lekin vaqt hamma narsani o'chirib tashlashga qodir emas. Masalan, nima uchun romanning muhokamasini eslamading?

-в ЁњКecha va kunduzв Ёќnimi?

-Uning faqat bitta romani bor shekilli?

-Ha, bittagina,-dedi afsus bilan Mirzakalon.-Lekin romanning muhokamasida men yo'q edim.

-Yozuvchilar soyuzidagi muhokamada bo'lmagandirsan. Lekin seni uyiga olib kirib o'qib bermaganmi? Eslashingga yordam beraymi? Sen uni dohiy Stalin haykali yaqinida uchratgansan.

-Ha,-dedi Mirzakalon ilojisiz odamning ezgin tovushi bilan,-o'tib ketayotgan edim, tasodifan ko'rishdim. в ЁњRomanning muhokamasi haqida fikring qanday?в Ёќ deb so'radilar. Majlisda ishtirok etolmaganimni aytib, uzr so'radim. в ЁњIe, unday bo'lsa yur, senga o'qib beramanв Ёќ, dedilar. Yo'q deya olmadim.

-Qiziq, u katta yozuvchi bo'lsa, sen в Ёњkichkina yozuvchiв Ёќ degan nomdan ham uzoq bo'lsang? Nega aynan senga o'qib bergisi keldi? Ehtimol, seni yosh yozuvchi emas, maslakdosh sifatida qabul qilgandir?

Tergovchi nozik joyidan ilgan edi, Mirzakalon bayonida shunga yaqin aybni bo'yniga olgani sababli tergovchining fikrini rad etolmadi:

-Shunaqa bo'lsa kerak.

-Roman milliy mahdudlik ruhida edi, Sovet Ittifoqiga qarshilik ruhi jo'shib turardi. Bunday asarlar yoshlarga moydek yoqadi, shunday emasmi?

-Shunday-ku... lekin roman tarixiy mavzuda edi, men unda siyosatni emas, barbod bo'lgan muhabbatni ko'rgan edim.

-Xo'p, balki sen rost aytayotgandirsan. Unda bizlarni u kimga o'xshatgan?

-Sizni?- Mirzakalon bu savoldan ajablandi, tergovchining maqsadini fahmlay olmadi.

-Kitobda yozilgan qanjiq yuzidan chachvonini olmaganda unga nima deyishadi? в ЁњAxir yuzingni itlardan yashirmaysan-ku, bular ham shu-da!в Ёќ demaydimi?

-Aynan bunday deyilmagan.

-Buni bilaman, men gapning manosini aytyapman.

-Bu bir personajning gapi, yozuvchining aqidasi emas. Badiiy adabiyotda bu ko'p uchraydi. Ayniqsa Lev Tolstoyda.

-Menga adabiyot darsini o'tmay qo'ya qol. Senga hayron bo'lyapman, Ismoiliy, kecha aybingga iqroring, bugun millatchining yonini olyapsan.

-Men siyosiy aybimga iqroring bo'lganman. Cho'lponning millatchiligini tan olaman. Lekin adabiyot boshqa narsa.

-Bekor aytibsan!-Tergovchi ovozi balandlatib, unga g'azab bilan tikildi:-Bekor aytibsan!-deb yana takrorladi.-Adabiyot boshqa narsa emas! Sen buni yaxshi bilasan. Bo'пти, bu masalani hozircha ochiq qoldiraman. Sen menga birinchi qamalishing sabablarini yozib kel. Nima edi: в ЁњAQDв Ёќmi? O'sha paytdagi tergovda ming marta takrorlagan gaplaringni yozib ovora bo'lma. Menga yangi gap kerak. Balki в ЁњAQDв Ёќ bilan в ЁњUndirkomв Ёќ o'rtasida uzilmas zanjir bordir? O'sha zanjirning halqalari kimlar? Shu savolga aniq javob kerak. Endi jo'na, jonimga tegding!

Nazortchi ko'ringach, Mirzakalon qanday mutelik bilan kirgan bo'lsa, o'shanday ahvolda bosh egib chiqdi.

Tun yarimladi. Kechalari tergovga chaqirilaverilganidan qush uyqusiga qanoatlanib qolgandi. Shu sababli yotgani bilan uyqusi kelmadi. Tergovchi yana eski gapni kavlayapti. в ЁњAQDв Ёќ haqida to'liq malumotni bergan. O'sha yillari ham yashiradigan sir qolmagan edi. Aslida, yashirishga arziydigan mahfiylik ham yo'q edi.

в ЁњDo'stv Ёќlar...

O'qishni davom etdirish uchun O'rta Osiyo Davlat universitetining Sharq fakul'itetiga kirgan, ayni zamonda Yusuf Tohiriyning taklifi bilan u ilmiy mudirlik qilib turgan O'zbek ishchilar fakul'itetida ona tili darsi o'qitib yurgan kezlar edi. O'ttizinchi yilning ilk bahor kunlaridan birida kechqurun fakul'itetda o'qib turganida Fozil degan o'rtog'i kelib, uni hilvatga chaqirdi-da, kolxozlashtirish munosabati bilan quloqlar ko'targan to'palonni pesh qilib, jim turish mumkin emasligini, bu zo'rlikka qarshi kurashish kerakligini aytdi. Mirzakalon undan qanday kurashishni so'ragan edi, Fozil uyushish, tashkilot tuzish lozimligini bildirdi. Mirzakalon do'stidan gumonsiramagan bo'lsa-da, bu kabi fitnalar tez-tez uchrab turgani sababli darhol rozilik bera qolmadi. в ЁњO'ylab ko'ramanв Ёќ, degan bahona bilan bu taklifni rad etdi.

Fozil ketdi. Lekin butunlay ketmadi. Oradan bir necha kun o'tgach, fakul'itetga kelib, в Ёњuyushaylik!в Ёќ deb, Mirzakalonni yana qistadi. Mirzakalonning в ЁњQanday bo'larkin?в Ёќ deb ijirganganini ko'rib в ЁњBiz yolg'iz emasmiz!в Ёќ dedi. Mirzakalon yana kimlar borligini so'raganida Abzal bilan til biriktirib qo'yganini, kerak bo'lsa, boshlab kelajagini aytdi. Mirzakalon bu safar ham ro'yxush bermaganidan keyin, Fozil uchinchi marta endi Abzal bilan keldi va ikkovlashib uning roziligini oldilar.

Birinchi marta qamaliganida ham, hozirgisida ham bu voqeani bayon qila turib в ЁњMen ana shu kundan tortib Sovet davlatiga, sovet xalqiga qarshi jinoyatkorona kurash boshladimв Ёќ, degan iqronomani yozib bergan edi. Tergovchi yana shu masalaga qaytyapti. Maqsadi ayon: unga yangi nomlar kerak. Mirzakalon yangi nomlarni qaerdan oladi? Ayb ularning o'zlarida: fitnani oxiriga yetkazishda shoshilishdi в Ёњ“ o'zlarining ig'vogor odamlaridan tashqari hech kim bu tashkilotga qo'shilishga ulgurmadi.

Hozir aniq eslolmaydi, o'sha o'ttizinchi yilning may yoki iyun oylrida edi shekilli, Fozil, Abzal, Qurbon в Ёњ“ to'rtovlon bo'lib shahar bog'ida to'planishib, uyushish haqida shu yerda qat'iy qarorga keldilar. Tashkiliy majlisni xotin-xalaj bo'lgani uchun Mirzakalonning uyida o'tkazadigan bo'ldilar. Oradan bir hafta o'tmay yana uch o'rtoq Mirzakalonnikiga kelib, tashkiliy majlisni boshlab yubordilar. Majlisni Abzal, kotiblikni Fozil zimmalariga oldilar. Majlis kun tartibi katta emasdi: tashkilotning nomi; tashkilotning maqsad va maromi; tashkilotning oldida turgan eng yaqin vazifalari; tashkiliy masalalar.

Tashkilotning nomi ustida uzoq tortishuv bo'lmagan edi. Sovet Konstitutsiyasida в ЁњSSSR o'z ixtiyorlari bilan uyushgan milliy respublikalar ittifoqiv Ёќ deyilgan modda bo'lgani uchun, в Ёњo'z ixtiyori bilan chiqishi ham mumkinв Ёќ, degan qaror bilan

tashkilot nomini v ЁњAsosiy Qonun Do'stlariv Ёќ, qisqasi v Ё“ v ЁњAQDV Ёќ deb qo'yishga qaror qilindi. Tashkilotning maqsad va maromi esa O'zbekistonni SSSRdan ajratib, uning tuprog'ida Turkiya singari burjua-demokratik davlati qurishni o'z ichiga oldi. Tashkilotning asosiy vazifalari sirasiga millatparvar yoshu qarini bu kurash yo'liga tortish, maorif va madaniyat idoralariga o'z odamlarini ko'proq joylashtirish orqali maktablar va madaniy muassasalarda o'z g'oyalarini kengroq yoyish, varaqalar nashr etish, biron chet el kapitalist davlati bilan aloqa bog'lab, undan moddiy va manaviy yordam olish kiritilgan edi.

Yangi azolar masalasiga o'tilganda Fozil dabdurustdan v ЁњBirinchida galda Cho'lpon va Yusuf Tohiriylarni jalb etish kerakv Ёќ, deb qoldi. Keyin bu taklifni izohladi:

-Cho'lpon barchalarimizning manaviy otamiz. Tashkilotni u boshqarsa, xalq unga ergashadi. Yusuf Tohiriy hanuzgacha xotinini parangi ostida tutadi. Singillarining ham ruhoni otasi tasiridan qutqarish chorasini ko'rmaydi. Demak, etiqodi mustahkam, millatparvar odam. Bizga shunday odamlar juda kerak. Bu ikki kishini tortishni Mirzakalonga topshiraylik. Chunki u Cho'lponga kotiblik qilgan, maqsadimizni to'g'ri tushuntira oladi. Yusuf Tohiriy bilan esa birga ishlaydi.

Bu taklifni eshitib, Mirzakalon o'ylanib qoldi.

-Gapim yoqmadimi?-dedi Fozil.

-Yoqishga yoqdi. Agar tashkilotimizni ustoz boshqarsalar nur alo nur bo'lardi-ya! Lekin Yusuf Tohiriyni tortish... Ko'nmasalar kerak. Chunki, xotinlarini paranjida saqlasalar ham siyosatga aralashadigan toifadan emaslar. Tohiriy v Ё“ marifatparvar odam, siyosatchi emas.

Cho'lponni tashkilotga tortish g'oyat muhim va sharaflil vazifa ekani yana takidlangach, Mirzakalon bu taklifni rad etolmadi.

Keyingi majlisga qadar vazifani bajarishga harakat qilajagini bildirdi. Lekin ular bilan bu haqda suhbatlashishga ulgurmad, keyingi majlis ham bo'lmadi. Bu fitnani o'ylab topib, amalga oshirayotganlarni kattaroq rahbarlar shoshirishdi shekilli.

Bir kuni Fozil shoshilib kelib Cho'lponning Toshkentda ekanini, G'ozli Olimning uyida mehmon bo'lib turganini aytib, birga borish qistadi. Cho'lpon Fozilni tanimas, notanish yigit ishtirokida siyosiy masalada suhbatlashishi ham gumon edi. Mirzakalon buni aytsa ham Fozil v ЁњMen chetroqda tura turamanv Ёќ, deb yopishib oldi. Bordilar. Ammo Cho'lpon yo'q ekan.

Ertasiga, aniq esida v Ё“ yigirma uchinchi sentyabr kuni Mirzakalon uyida dars tayyorlab o'tirgan edi. Fozil yana yo'qlab keldi.

Qavat-qavat gazetaga o'ralgan oq v Ёњnaganv Ёќni ko'rsatib:

-Berkitib qo'yaylik, ishimizga yaraydi,- dedi.

-Nega bu yerga olib keldingiz, o'zingiznikiga berkitsangiz bo'lmasmidi?- dedi Mirzakalon norozi qiyofada.

-Sizniki xilvat, shu yerga yashirsak yaxshi bo'ladi. Siz qo'rqmang, bu to'pponcha buzuq, birov sizga davo qilolmaydi. Vaqti kelganda tuzattirib ishga solamiz,-dedi Fozil.

Mirzakalon unga ishonadi. v ЁњDo'stim menga xiyonat qilishi mumkinv Ёќ, degan gumon uyg'onmadi. v ЁњNaganv Ёќni o'tinxonaga yashirdilar. Fozil zarur ishlari borligini bahona qilib, shoshilganicha chiqib ketdi. Oradan ikki soat o'tmay, v Ёњorgan xodimlariv Ёќ kirib kelishdi. Birinchi bergan savollari qurol haqida bo'ldi. v ЁњQurollarni o'zing topib berasanmi yo bizlarni qidirishga majbur qilasanmi?v Ёќ deyishgach, Fozilning shoshilib chiqib ketishi sababini angladi. O'zini oqlashga urinish nodonlik ekanini ham fahmladi. v ЁњHamonki, men do'st deb yurgan odam xiyonatkor ekan, uni himoya qilishimdan manfaat yo'qv Ёќ, degan qarorga kelib, avval o'tinxonadagi v Ёњnaganv Ёќni, keyin Hamidaxonidan olib qo'ygan oq v Ёњbraunningv Ёќni olib berdi. Ajabki, Fozil v Ёњnaganv Ёќni buzuq deb ishontirgani bilan, to'pponcha ishga yaroqli, moylab, tozalangan jangovar holatda edi. Aksincha, Hamidaxoni o'zini o'ldirish uchun olib kelgan v Ёњbraunningv Ёќ yaroqsiz, hatto zanglab ketgandi.

So'roq jarayoni bir yilga yaqin davom etdi. Iztirobli kunlarning cheki yo'qday tuyulgandi. Hozirgi qamoq azoblari oldingisiga nisbatan beshbattar yomon bo'lsa-da, u kunlar iskanjasida ko'proq qiynalgandi. 1931 yilda v ЁњAQDV Ёќ yuzasidan bo'lgan tergov tamom bo'lib v ЁњIshv Ёќni v Ёњtrokav Ёќ deb nomlanuvchi uch kishilik yopiq sud hay'atiga yuborilganda, Mirzakalonni v ЁњToshkent DPZsiv Ёќ deb ataluvchi qamoqxonaga ikkinchi marta chiqarib qo'ydilar. U umumiy kameraga joylangan edi.

Borgan kunining ertasiga kamera eshigida Siddiq Xodievga duch kelib qoldi. Salomlashish o'rniga u Mirzakalonga:

-Men qachon sizlarning tashkilotingizga azo edim?-dedi nafrat bilan. Mirzakalon, haqiqatan ham, uning v ЁњAQDV Ёќga azoligini bilmas edi. Yelkalarini uchirib:

-Qaydam?-dedi va bu tuhmat bilan boshqalar ham qamalganini angladi.

O'shanda tergovchi talab qilgan uydirma gaplarni yozib bermagan edi. v ЁњTrokav Ёќ sudida ham v ЁњAQDV Ёќning bir necha kunlik tarixi bo'yicha bilganlarinigina so'zlagandi. Endi, oradan yigirma yil o'tgach, nimalarni yozsin? Nima deb yozsa, tergovchining ko'ngli o'rniga tushadi? Qamoqdan chiqqanidan keyin Fozil bilan uchrashganini yozsinmi?

Bu kunni unutib bo'lmaydi. Mirzakalon hali qamoqda o'tirganidayoq ozodlikka chiqqanida Fozil bilan qanday ko'rishishini, unga nimalar deyishini ko'p o'yarladi. Har holda Fozil osmonga uchib chiqib ketmagandir. v ЁњTog' tog' bilan uchrashmaydi, ammo odam odam bilan uchrashadiv Ёќ, deyishganidek, qamoqda o'lib ketmasa xiyonatkor do'sti bilan uchrashishi tayin. Xo'sh, uchrashgan onida uni ursinmi, tepsinmi yo xumordan chiqqunicha so'ksinmi? O'ylay-o'ylay bu rejalarining barchasi puch ekaniga ishonch hosil qiladi. Eng to'g'ri yo'l v Ё“ indamaslik. Agar odamiylik libosidan to'liq chiqib ketmagan bo'lsa, vijdoni qiynaladi. Xiyonatkor uchun eng odil jazo shu! O'ch olish rejasidan kechgan Mirzakalonning xayolini v ЁњFozil mening qamoqdan chiqib kelishimni, menga ro'para bo'lishini hech o'ylarmikin?v Ёќ degan muammo ham band qilib turardi. Hayotda bevafoqlik ko'p, xiyonat ko'p, adolatsizlik ham ko'p. Bevafo, xiyonatkor, zulmkorlar yomonliklarini ongli ravishda qiladilar. Ayrimlari fosh bo'lgan taqdirlarida o'zlarini oqlovchi bahonalarni ham tayyor qilib qo'yadilar. Bazilari esa bu haqda o'ylamaydilar ham, o'zlarini oqlash choralarni izlamaydilar ham. Mirzakalonni qiziqtirgan narsa: Fozil qay toifaga kirarkin? Shuncha yil do'st bo'lib yurib, uning feli atvorini kuzatmagani, yuragidagi qorani sezmagani uchun u faqat o'zini ayblardi.

Qamoqdan keyingi uchrashuv kutilmaganda yuz berdi. Shaharning markaziy ko'chasi gavjum edi. Mirzakalon Davlat nashriyotiga borayotgan edi. Hashamatli do'kon yonidan o'tayotganda Fozilga qo'qqisidan uchrab qoldi. Fozil xotini Soraxonni Yevropa madaniyati taomiliga ko'ra, qo'ltiqqlab olgan edi. Mirzakalon u bilan ko'rishmaslik uchun o'zini boshqa yoqqa burmoqchi bo'ldi, lekin vaqt ko'chgan edi. Yuzma-yuz kelib, ko'rishishga majbur bo'ldi. Fozil op-oqarib ketdi. Yuragining qattiq o'ynashidan Mirzakalonning rangi ham o'zgardi. Bir necha damgacha nafasi bo'g'ziga tiqilib, aytarga so'z topolmay qoldi. Ajabo, nega bunday bo'ldi? Buning sababini o'zi ham bilmaydi. Fozil xotinini jo'natib yuborib, Mirzakalon bilan bir muddat qoldi. Uning topgan gapi shu bo'ldi:

-Har bir kommunist shunday qilishi kerak, ilojim yo'q edi.

Bu gapdan Mirzakalonning g'ashi kelib, uni so'z bilan chimchib, yulib olmoqchi bo'ldi:

-O'ldirib qo'yib, v Ёњkechirasiz, men sizni o'ldirib qo'ydimv Ёќ, qabilidami?

-Nega? Men sizni to'g'ri yo'lga soldim,-dedi Fozil Mirzakalonni qaltiroq bosganini ko'rib. Uning bu so'zlarini Mirzakalon riyokor kishining tilyog'lamaligi sifatida qabul qildi-da, istehzo aralash nishtarlab dedi:

-To'g'ri yo'lga вЂ“ qamoq orqali!..

Ortiqcha gap-so'zga hojat yo'q edi. Fozil yarashish uchun qo'l uzatdi. Mirzakalon javobsiz qoldirmadi. Xayrlashish paytida Fozil qattiqroq u esa sekinroq qo'l siqishdilar.

Ertasiga ertalab Fozil Mirzakalonning uyiga kirib keldi. вЂ“Hozir kamharjsiz, shuni ishlatib turingвЂ“ deb pul uzatdi.

Mirzakalon qat'iy rad etgach, pulni karavot ustiga tashlab, chiqib ketdi. Hovliga chiqa turib o'tinxona tarafga qarab oldi. Bu Mirzakalonga g'alati tuyuldi. вЂ“Qilgan ishini eslab, pushaymon bo'ldi shekilliвЂ“ deb o'yladi. U o'zini gunohkor deb sezib, gunohini shu pul bilan yuvmoqchimi yoki вЂ“adashganingda seni to'g'ri yo'lga solib yuborgan edim, qiynalغانingda ham mushkulingni oson qilish do'stlik burchimвЂ“ deb, demoqchi edimi вЂ“ Mirzakalon bu haqiqatning tagiga yeta olmadi.

Keyingi qamalغانida tergovchi вЂ“AQDVвЂ“ni esga olغانida do'sti bilan qay holda uchrashгани bilan ham qiziqqan edi. Shunda Mirzakalon вЂ“Men uni hozir qulab yotganim halokat jaridan o'sha yillariyoq astoydil qutqazishga intilgan sof ko'ngilli do'stim deb emas, aksincha, qabih millatchilik jinoyatlarimizni fosh qilib, bizni dushman qo'lga tutib bergan xoin deb bilar, o'zidan, so'zidan, yuzidan nafratlanardim. O'sha damda adashib, xato qilganimni keyinroq angladim...вЂ“ deb degan edi. Bu iqroriga tergovchi ishonmadimi? Unga yana qanaqa gap kerak? Mirzakalon uni kechirgan edi. Urushdan keyin uyiga kelib-ketib yurardi.

вЂ“UndirkomвЂ“dan ham xabari bor edi. Nahot eski xiyonatkorligiga qaytdi? Axir вЂ“undirkomвЂ“dan siyosiy mano qidirish kulgili-ku?

Berlindan qaytgach, вЂ“Qizil O'zbekistonвЂ“da bir yil ishladi. Kunduzi uyga borib dam olish, ovqatlanishga ko'p vaqt fursat bo'lmasdi. Boshqalar uchun ish vaqti tugaganda mas'ul kotibning bosmaxonaga doir vazifalari boshlanib, gazeta sahifalaridan quyma qolip olingunga qadar ozgina bo'sh vaqti bo'lardi. Shu vaqtdan foydalanib, redaksiya xodimlari samovorxonada tashkil etgan oshxo'rlikka borib turardi. Mirzakalon asli palovxo'rlar toifasidan bo'lgani uchun, Melievning gapi bilan bu to'pga qo'shila qolgan edi. Ularning davrasi Riqsi Sohibov, Holbek Yodgorov, Bahrom Rahmonov, Abdulla Olimjonovdan iborat edi. Rahmat Fayziy, Akmal Po'lat, Ahmad Ismoilov oralab qatnashishardi. Adham Rahmatov bilan Xotam Ikromovlar redaksiyada bo'lganlarida tovoq atrofidagi o'rinlarini sira bo'sh qo'ymas edilar. Saloh Hasanov boshchiligidagi xodimlarning o'z davrasi bor edi. Bu oshxo'rliklarda kim qanday maqola yozgani, gazetada qanday yaxshi yo sayoz maqola bosilgani, bugun kim qanday maqola topshirishi lozimligi, bosilgan sher, fel'eton yoki hikoyaning sifat va fazilati haqida so'zlashish bilan birga askiyalar, hazil latifalar ham aytilib turilardi. Siyosat bilan bog'liq jiddiy gapni biron-talari tilga olmas edilar. Bu oshxo'rliklar mas'ul redaktor Sharof Rashidovning qulog'iga yetib borib, вЂ“choyxonadagi o'tirishlarni bitirib, kerak bo'lsa uy-uylaringizda madaniy ravishda gurung qilinglarвЂ“ deb tayinladi.

Shunday qilib, choyxonadagi sanqishlarga barham berildi-da, har o'n besh kunda bir marta to'planish sharti bilan navbatma-navbat bir-birlarinikiga boradigan bo'ldilar. Bu ham shakl, ham mazmun jihatdan вЂ“gapвЂ“ning o'zi edi. Urushdan sog'-salomat qaytib kelgani va mas'ul sekretar bo'lgani uchun birinchi ziyofatni Mirzakalonning zimmasiga qo'yidilar. U qabul qildi. Kimlarni chaqirish masalasini esa ro'yxat tuzish bilan hal etdilar. Gap tashuvchi, chaqimchilarni davraga qo'shmadilar. Har sohada hamisha bo'lganidek, Xudo bu idorani ham chaqimchilardan qismagan edi. Shulardan biri haqida o'zlaricha latifa to'qigan ham edilar. Redaksiyani вЂ“gullatibвЂ“ yurgan chaqimchi shu qadar uydirmachi, yolg'onchi ham ekanki, agar u bir kun birov ustidan redaktorga kirib ig'vo qilolmasa, yani bahona topolmasa, o'zining ustidan ig'vo qilib bo'lsa-da, shu kungi ig'vogarlik normasini bajarib olar ekan. Shu odamga вЂ“Lenin uchqunivвЂ“ gazetasi redaktorligini taklif etibdilar. U вЂ“qachongacha вЂ“Qizil O'zbekistonвЂ“da mas'ul sekretarlikka orzumand bo'lib yuraman, kichkinaroq bo'lsa ham har holda вЂ“redaktorвЂ“ degan nomi borвЂ“ deb avval rozilik beribdi. Keyin o'ylab qarasa, chaqimchilik qilish uchun gazetada o'zidan katta odam bo'lmas ekan. Ana shunday qilib, azbaroyi chaqimchilikdan ajrab qolmaslik uchun, redaktorlikdan voz kechibdi!

Xullas, saralab-saralab, ulfat davrasi tuzdilar. Navbatma navbat ziyofat davom etaverdi. Bu o'tirishlarga uy egasi redaksiya xodimlaridan tashqari o'zi xohlagan kishilarni ham chaqirardi. Shu tufayli bu ulfat madaniyat ahlining shirin davrasiga aylana bordi. Shohida Mag'zumova va Olim Xo'jaev kabi artistlar, akademik-shoir G'afur G'ulom, shoir Hamid G'ulom, yozuvchi Said Ahmad ishtirok etgan davralar g'oyat qizigan edi. Said Ahmadning ichakuzdi hikoyalari, raqsga tushib ketishi davra chiroyini yanada ochardi. Bu o'tirishlarda sovetga qarshi gap aytish uchun fursat ham yo'q edi. вЂ“UndirkomвЂ“ degan gap esa uchinchi yo to'rtinchi ziyofatdan keyin chiqdi. Mirzakalon, undan keyin Bahrom Rahmonov, Akmal Po'lat hech kimga yalintirmay, qistattirmay, belgili kunda ziyofatlarni qilib berdilar. Navbat Abdulla Olimjonovga kelganda u вЂ“pulim yo'qвЂ“ deb turib oldi. Ana shundan keyin bu nomard ulfatdan ziyofatni undirishga to'g'ri keldi. Buning uchun ortiqcha zahmat chekishga to'g'ri kelmadi. Mirzakalon qancha pul kerakligini so'ragan edi, u вЂ“ming so'mвЂ“ deb, dedi. Mirzakalon Gal'jonning вЂ“Ikki bo'g'a bir malayвЂ“ p'kjesasini Hamza teatriga tarjima qilib bergani uchun olgan qalam haqining bir qismini saqlab qo'ygan edi. Shart turib, po'lat sandiqdan ming so'm chiqarib berdi. Ana shunda Abdulla Olimjonov kulib yuborib, hazillashdi:

-Obbo Mirza akaey! Qo'ymadingiz, axiri undirdingiz-a! Undirkom, undirkom!-dedi.

O'sha ondan boshlab Mirzakalonning davradagi laqabi вЂ“undirkomвЂ“ bo'lib qolgan edi.

Mana endi bu hazil вЂ“bir yumalabвЂ“ siyosiy mano kasb etibdi-yu, вЂ“Sovet Ittifoqiga qarshi ish olib boruvchi siyosiy tashkilotвЂ“ga, Mirzakalon esa bu komitet rahbariga aylanibdi. Tintuv paytida uyidan chiqqan V'ali Qayumxonning surati bu davoni isbotlaydigan yagona dalil edi. вЂ“UndirkomвЂ“ haqidagi gapni tergovchi tilidan dastlab eshitganda Mirzakalon kulimsirab qo'yib, ruschalab tushintirgandi. Oradan oylar o'tyapti, tergovchi buni tushunishni istamaydi. вЂ“AQDVвЂ“ bilan вЂ“UndirkomвЂ“ni siyosiy zanjir bilan bog'lashga zo'r berib urinadi. Mirzakalon unga bu zanjirni yasab berishi kerak...

Tergovchi zanjirning ayrim halqalarini o'zicha topgan.

Shularning biri V'adud Mahmudiy edi. Mirzakalon u bilan qamalغان kuni ichki turma kamerasida tanishgan edi. Qo'rquv iskanjasida kirib kelgan yigitni kutib olib, dalda bergan bu ziyoli odam o'z taqdiridan so'z ochib вЂ“Men qanday millatchi bo'lay? Men o'zbek emas, tojik bo'lsam! Meni o'zbek millatchisi deb ayblayotirlarвЂ“ deb, degandi. Siyosiy gaplarni deyarli tilga olmay, tarixdan, diniy mazhablardan so'zlab o'tirardi. U bilan suhbatlarda Mirzakalon qamoqxonada emas, sharqshunoslik institutining o'quv xonasida o'tirganday his qilardi o'zini. V'adud Mahmudiyning gaplari bilan o'sha paytdagi tergovchi ham ko'p qiziqdi. вЂ“Davlat to'ntarishiga qanday tayyorgarlik ko'rayotganini so'rab, biвЂ“ deb, degan topshiriqni ham berdi. Bu topshiriqni bajarmagani uchun Mirzakalon tepki ham yedi. Yigirma yildan so'ng bo'yniga yana tuhmat sirtmog'ini tashlab bo'g'ayotgan bu tergovchining dardi ham shu. Yigirma yil muqaddam V'adud Mahmudiy davlat to'ntarishi yasashni o'yilagan bo'lsa o'yilagandir. Buning uchun qamoqda o'tirib chiqdi. Bularga yana nima kerak?

Mirzakalon bularning o'tmish bilan qiziqishlari sababini qancha o'ylamasin, topa olmayotgan edi. O'tmishda bir qarmoqqa ilinganlarni yana qayta qamayotganlari asossiz ekanini bilganlar ham mo'm tishlab turishardi. Buning asl sababini esa ko'pchilik bilmadi. Gap shundaki, urushdan keyin g'arbiy o'lkalarda, Boltiq dengizi bo'yidagi jumhuriyatlarda vЎњSovetlarga qarshi unsurlarni vЎќ, urush yillari fashistlarga xizmat qilgan yoki hayrixoh bo'lganlarni ushlab qamash avjiga chiqdi. Tabiiyki, Moskvadagi yuqori idoralar qaysi joyda, qancha odam qamoqqa olingani hisobini qilib turganlar. Yanada tabiiyki, joylardagi xodimlarning qanday jonkuyarlik va fidoyilik bilan ishlashlari qamalanganlar soni bilan baholanardi. Ukrainada har oy bir necha ming dushman qo'lga olinib, qamalganda O'zbekistonda bu raqam bir necha yuzni tashkil qilgani, bu yerdagi xodimlarning sustligidan dalolat sifatida baholanardi. Bu past bahodan qutulishning birdan bir yo'li esa - qamash bo'yicha raqamlarni talab darajasiga yetkazish edi. Buning eng oson yo'li avval qamalanganlarni yana bir elakdan o'tkazish, so'ng esa vЎњSovet hokimiyatining olijanobligiga shukr qilish o'rniga yana jinoiy harakatlarini davom ettirayotganliklari uchun vЎќ qamoqqa tiqish edi.

Qamoq kamerasida o'tirgan Mirzakalonga, nafaqat unga, balki yuz minglarcha jafokashlarga bu oddiy haqiqat qorong'u edi.

Ajabki, oradan yillar o'tgach ham qorong'uligicha qolaveradi.

Mirzakalon o'zini zo'rlab bo'lsa-da, vЎњAQDVЎќ tarixini qaytadan yozdi. Avvalgi malumotlarga hech qanday yangilik qo'shmad. Oshxo'r ulfatlarning hazili tufayli yuzaga kelgan vЎњundirkomvЎќga siyosiy libos kiydirishni xayoliga ham keltirmadi. Shu vЎњundirkomvЎќ bahonasida begunoh oshxo'rlarning jazoga tortilishi mumkinligini bilgani uchun ham har bir so'zni yozishda ehtiyot chorasini unutmadi. Garchi, tergovchi Aleksandr Aleksandrovich o'zbek tilini bilmasa-da, uning har bir harf nima ekan, har bir belgini kavlashtirib, siyosiy xato topib beradigan yordamchilari borligini bilmaslik nodonlik bo'lur edi.

Besh tun tinch o'tdi. Mirzakalonni so'roqqa chaqirmadilar. Tergovchi kasalmidi, yo safarda edimi yo muhimroq ish bilan bandmidi, har holda bu kunlar va tunlar mobaynida uning yozayotgan iqornomasi bilan qiziqmadi. Mirzakalon uning yo'qlovini kutmay, bayonini davom ettirdi. Tergovchi dastlabki so'roq kunlari uning urushdagi ishtirokini vЎњvatanparvarlik burchini bajarish vЎќ deb emas, fashistlarga asir tushib, xorijga qochib qolishga bahona edi, deb baholagandi. Stalingraddan to Berlinga qadar bosib o'tilgan minglarcha chaqirim yo'l davomida fashistlar tomonga o'tib ketishga minglarcha sharoit tug'ilgan paytlarda nima uchun o'tib ketmagani bilan qiziqmadi. Tergovchi uchun aybnomaning mantiqqa asoslangan bo'lishi shart emasdi. Uning uchun muhimi vЎќ mahbus aybnomaga iqror bo'lishi va o'zining mal'un ekanini asosli ravishda isbot qilib berishi shart edi.

VI

Janggoh... vЎњQochish vЎќ niyati

Urush go'yo hayot elagi edi: odamlarni elardi. Kim elakning tirqishlaridan tushib, qo'lga qurol olganicha jangga jo'nardi. Kim elakning simlariga yopishib olib issiq o'rnida qolishni xohlardi. Mirzakalon muxbirlar ko'p yozgani kabi vЎњqalb amri bilan, ko'ngilli ravishda vЎќ frontga otlanmadi. Ko'p qatori unga ham harbiy komissariatdan chaqiruv qog'ozi keldi. Nomdor yozuvchilarning bu safarbarlikdan olib qolinishi aniq edi. Partiya uchun ularning miltiq otishidan ko'ra, bombadan ham kuchliroq hisoblangan so'z quroli bilan jang qilishlari, tabir joiz bo'lsa, vЎњpartiyaning sodiq jarchilar vЎќ sifatida bunda qolishlari muhimroq edi. Mirzakalon nomdor yozuvchi darajasiga yetmagan, tarjima kitoblari, maqolalari inobatga olinib, unga vЎњbronKjvЎќ vЎќ frontga borishdan ozod etiluvchi imtiyoz qog'ozi berilishi gumon edi. Chaqiruv qog'ozini olishi bilan safarga hozirlandi. U urushga borishdan, u yerda o'lib ketishdan qo'rqmasdi. Uni besh farzandining mo'ltillab qarab turgan ko'zlari iztirobga solardi halos. Farrux, Flora, Faridasi ancha ulg'ayib, onasiga yordamchi bo'lib qolishdi. Lekin Hasani bilan Oyzuhrasi endi-endi tetaroya qilib yuribdi... Besh bolani boqish Zuhaxoniga oson bo'lmas... Muxbirlar xalqni vЎњdushmanni tez kunlarda yanchib tashlaymiz vЎќ, deb ishontirishmoqchi bo'lishyapti. Dehqon yoki cho'pon bu gaplarga ishonayotgandir balki. Lekin dunyo voqealarini sergak kuzatuvchi ziyoli ahli, jumladan, Mirzakalon ham, bu urushning uzoq davom etishini sezib turishadi. Bugun farzandlari, yaqinlari bilan vidolashayotgan yigitlar tirik qolgan taqdirlarida ham ayriliqlari oylar, yillar davom etajagini bilishmaydi. Qo'lida biron marta ham miltiq ushlamagan bo'z yigitning urushdan tirik chiqishi ham mahol... Urush vЎќ ayriliq, urush vЎќ azob... urush vЎќ o'lim, hamma ayriliq dardi bilan azob chekadi, lekin hamma o'lmaydi. Urushni o'lim deb urushdan qolish chorasini topganlarning qanchalari G'alaba kuniga yetib bormay o'lib ketdilar. Mirzakalon harbiy komissariatda vЎњbronKjvЎќ olib quvonganlarning mashina halokati tufayli o'lganlarini eshitib, vЎњajaldan qochishning hecham iloji yo'q, ajalning vЎњbronvЎќi bo'lmaydi vЎќ, deb qo'ygan edi.

Urushda ekanida vЎњurushdan keyin uyimga qaytib faqat bir kungina yashasam ham armonim qolmas edi vЎќ, deb orzu qilardi. Stalingradda qiyomat olovi ichida qolganida vЎњuyimda bir soatgina yashasam edi vЎќ, deb Xudoga iltijo qilgandi. Bir soat, bir kun emas, salkam besh yil yashash nasib qilgan ekan. Buning mukofotigami, qamoq azoblari ham qismatida bor ekan. Yo peshonasiga shu qamoq azoblari yozilgani uchun urushdan tirik qaytdimikan? Xudo urushda millionlarcha otilgan o'qlar yomg'iridan uni omon saqladi. Bu yerda bittagina o'q kifoya... O'sha o'q otildimi? Uyiga qaytish nasib etadimi? Bir kungina... bir soatgina... bir daqiqaga bo'lsa ham mayli. So'nggi nafasini uyida, ozod holda olsa bas...

Tergovchi nemislar tomonga o'tishga intilgansan, deb davo qilyapti. Uch yil mobaynida farzandlarini sog'inib yashagan odamga bunday davo qilishning o'zi ahmoqlik edi. Agar yigitlik chog'i shu imkoniyalar bo'lganida ehtimol, o'tib ketardi. Shunda ham Vatanga xiyonat qilish uchun emas, Vatani ozodligi uchun chetda turib kurashmoq maqsadida o'tardi. Endi besh bolani qaqqshatib ketish... Farzandlari ko'zlaridan tomgan bir tomchi yoshning uvoli tutmaydimi? Dunyoni qonga belayotgan fashist bergan bir tishlam non tomog'idan o'tar ekanmi?

Bularni tergovchi tushunishi qiyin. Tushuntirishga harakat ham qilmaslik kerak. Unga iqror kerak bo'lsa, yozib beradi o'sha iqorni. Yozmasa... birinchi galda xotini Zuhaxoniga daf qiladilar. vЎњXalq dushmanining xotini vЎќ deb qamalanganlar qismatini Mirzakalon biladi. Hatto o'smirlarga ham vЎњdushman bolasi vЎќ deb ayb taqab qamashlari hech gapmas. Ayniqsa, Zuhaxoniga qo'shimcha ayb sirtmog'ini osonlik bilan yasaydilar. To yigirma to'rtinchi yilgacha O'shda qozilik qilgan Oxunjon qozining qizini dushmanlikda ayblash ular uchun qiyin ish emas...

Shularni o'ylab yotgan Mirzakalonning yuragi o'ynab, turib ketdi. Huddi hozirning o'zida yaqinlari qamoqqa olinayotganday, shoshildi. Qo'lga qalam olib yoza ketdi:

vЎњGitler Germaniyasi SSSRga xiyonatkorona hujum qildi. SSSR xalqlari oldida abadiy ozod bo'lib qolish yo fashizm qulligiga tushish, bor bo'lib qolish yo yo'q bo'lib ketish masalasi turar edi. Ana shu xatarli paytda sovet xalqining ko'p farzandlari qatori men ham Sotsialistik vatanimiz mudofaasiga chaqirildim. Men bilan birga Mumtoz Muhamedov, Maruf Hakimov va boshqa yozuvchilar Toshkentdagi Piyoda askar ofitserlari tayyorlash maktabiga yuborildik. Biz u yerga 1942 yilning may oyida kirib

bordik. Men bilan Mumtoz pulemyot rotasiga, Maruf Hakimov boshqa batalKjonning o'qchi rotasiga joylandik. Bizning rotamizda Mumtozdan bo'lak o'zbeklar ham bor edi. Ularning bir qanchasi bilan apoq-chapoq bo'lib ketdim. Ammo ularning ism-familiyalarini unutganman yoki to'liq bilmayman. Bir yigitni вЂњMamat bolavЂќ deganimiz, yana Rasul degan yigit yodimda qolgan. Dam olish daqiqalarida men ularga o'n olti mamlakatning texnika va jonli kuchi bilan ustimizga balo-qazodek yopirilib kelayotgan Gitler o'rdularini qaytarish u yoqda tursin, to'xtatish mumkin emasligi haqida gapirdim. O'shanda oramizda tahminan mana shu mazmunda gaplar bo'lardi:

-Nemis balo ekan, bizning urug'imizni o'ynatib yubordi-ku!

-Hozir frontga borish вЂњ laqqa go'sht bo'lish-da!

-Borishga-ku, boramiz-a, lekin jonni jabborga berib urushadigan go'sxo'r topilarmikin?

-Ie, borganingdan keyin urushmay chorang qancha?!

-Chorasi yo'q narsa yo'q.

-Nima demoqchisan? Yo sekin...

-Shu-da, sekin o'tamiz-ketamiz.

-Rost aytasan, o'tish-ketish вЂњ boshqa gap yo'q!

Bunday suhbatlarda Mumtoz kam bo'lardi, bo'lgan paytlarida esa bizga tanbeh berardi. Dushmanchilik, sotqinchilik maqsadida aytilgan bu fikrlarning konkret egalarini oradan ko'p yillar o'tib ketganligi uchun hozir eslay olmayman. Hozir aytishim mumkin bo'lgan aniq gap: harbiy maktabda bir grupp tashkil qilib, frontda dushman tomonga xiyonatkorona o'tib ketish haqidagi rejamiz shu sabablar bilan amalga oshmay qoldi:

1. 1942 yilning iyulKj o'rtalarida harbiy maktabning kursantlaridan вЂњkursantlar polkivЂќ tashkil etilib, frontga jo'natildi.

Menga hamfikir bo'lgan Mamat bola va Rasullar shu polk safida frontga ketishdi. Men ularning taqdirleri nima bo'lganini hozirgacha bilmayman. Maktabda Mumtoz bilan men qoldim. Hamfikrlar ketishgach, Mumtoz bilan bu haqda gaplashmadik.

2. Men ham uzoq turmay, 1942 yilning 15 avgustida frontga jo'nab ketdim. Maktabda Mumtozning o'zi qoldi.

Urushdan so'ng uyga qaytganimda Mumtozni O'ZTAGda ko'rdim. U rais muovini bo'lib ishlar ekan. Harbiy maktabda ekanimizda dilimda tug'ilgan reja haqida gaplashmadik. Mumtoz OktyabrKj raykomiga sekretarKj bo'lgandan keyin ham meni esdan chiqarmadi. 1949 yilda, Yozuvchilar soyuzining uchinchi plenumi bo'lib turganda, soyuzga mashinasini yuborib, meni uyiga oldirib ketdi. Borsam, u yerda Adham Yunusov, uning xotini Hasana, mening xotinim Zuhra o'tirishibdi. Mumtoz meni quvonib qarshi oldi. Plenumda bo'lgan gaplardan so'radi. Usmon Yusupov o'zini yaxshi ko'rganligini, yaqinda Ministrlar Soveti huzuridagi San'at ishlari boshqarmasiga boshliq bo'lib ko'tarilajagini aytib, qo'lbola musallas bilan xo'b mehmon qildi. Mumtoz Muhamedovning Adham Yunusov bilan qanday aloqasi borligini men fahmlamadim. Bu yerda organni qiziqtiradigan gaplar bo'lganini eslay olmayman.

Yozuvchilar soyuzining shu plenumida, plenumdan keyin jamoatchilik meni ishdagi kamchiliklarim tufayli qattiq tanqid qilib yurgan kezlari, 1950 yilning sentyabrda San'at ishlari boshqarmasining boshlig'i Mumtoz Muhamedov meni o'z boshqarmasi huzuridagi Repertuar komitetiga boshliq qilib oldi. Bir kuni, uning xonasida, oramizda shunday gap bo'lib o'tdi: u vaqt Koreya xalq demokratik respublikasining territoriyasini Amerika aeroplanlari yirtqichlarcha bombalamoqda edilar. Men shu tufayli xalqaro havoning buzilayotganini, yana urish boshlanishi ehtimoli borligini aytdim. Shunda Mumtoz istehzo bilan kulib turib:

-Namozning qazosini o'qir ekansiz-da?-dedi.

Men uning kinoyasini tushungan bo'lsam ham aniqlab olmoqchi bo'ldim:

-Yani?

-U safar o'tolmovdingiz, bu safar o'tar ekansiz-da...

Mumtoz mening harbiy maktabdagi nodonlarcha tuzgan rejamni yodimga solib, tanbeh bergan edi. Men yoshlikda kallaga har turli ahmaqona fikrlar kelishini ro'kach qilib, o'shandan beri astoydil pushaymonda ekanimni aytdim... вЂњ

Bu satrlarni yoza turib, qo'li tolganday, qalamni qog'oz ustiga tashladi. Aslida qo'li emas, qalbi tolgan edi. Xayolni chalg'itish, ruh xordig'ini chiqarish maqsadida badantarbiya qila ketdi. Odatda badantarbiya ertalab qilinardi. Bu yerda erta va kechning farqi yo'q, hafta kunlaridan qay biri o'tayotganini ham bilmaydi. Shunday ekan, qachon xohish bo'lsa, badantarbiyani boshlayverardi. Nafas olishi tezlashib, peshonasidan muzdek ter chiqqach, harakatlarini bas qilib, karavotiga o'tirdi. Temir eshik darchasi ochilib, peshinlik taomni uzatishdi. Bir burda qora non bilan bo'tqani yeyish ham uning uchun og'ir vazifa. Qo'l вЂњ itoatkor, qoshiqni oladi, bo'tqani og'izga olib boradi. Og'iz ham itoatkor вЂњ ochiladi, taomni qabul qilib oladi. Ammo tomoq o'jar, bu bemaza taomni o'tkazmayman, deb qaysarlik qiladi. Til bo'tqani og'iz bo'shlig'ida aylantiraverardi, go'yo tomoqni aldamoqchi bo'ladi. Pastroqda oshqozon ham nolib, вЂњbemaza bo'lsa ham o'tkazib yuboraver, menga baribir вЂќ, deydi. Tomoq bu talablarga bo'ysunadi... Urush davridagi taomlar bemazalikda bunisidan qolishmasdi. Lekin uni yeyishda bunchalik qiynalmasdi. Bemaza bo'lsa ham taomni ozodlikda yeyishning gashti bo'lakcha ekanini bu yerda his qildi.

Harbiy maktabdan uni to'g'ri janggohga yubormadilar. Ular shahardan tashqariga chiqib, G'azalkent yaqinidagi Ozodbahshda amaliy mashg'ulotlar o'tkazishayotgan edi. вЂњSAVO вЂќ deb atalmish Siyosiy bo'lim vakili kelib, Mirzakalonni chaqirdi-da, Toshkentga olib qaytib Jalolov ihtiyoriga topshirdi. Jalolov вЂњpolitruk вЂќ вЂњ siyosiy rahbar unvonida edi. Stalingrad frontida tashkil etiladigan o'zbekcha front gazetasi вЂњQizil Armiya вЂќga redaktor o'rinbosari qilib tayinlangan Jalolov bopta xodimlar tanlash bilan band edi. U Mirzakalondan frontga borish istagi bormi-yo'qligini so'radi. Aslida urush chog'i harbiy kiyimdagi odamdan bunday savol so'ralishi qiziq edi. Mirzakalon bu savolni rasmiyatchilik uchungina berilganini anglab: вЂњEl boshiga tushgan to'y, istakka o'rin yo'q вЂќ, deb qo'ydi. Jalolov vazifalarini tushuntirgan bo'lib, so'ng tahririyat xodimlari bilan orqavartdan tanishtirdi:

-Men va sizdan boshqa mashhur til olimi, hamshahrim, leytenant Ulug' Tursunov, Erberg degan yahudiy olimi, korrektor Solih Abdulkarimov, mashinistka-kotiba Zefo Shamsuddinova, metranpaj Abdurahim O'rozov, linotipchi Zikrillo Umrzoqov, hammasi bo'lib yetti kishimiz. Ochig'ini aytsam, sizning o'rningizga Abdulla Qahhorni mo'ljallagan edim. Lekin SAVO ko'nmadi, uning front ortida qiladigan ishlari ko'p ekan.

Ikki kundan keyin yo'lga tushishdi. Ular felKjmarshal PaulKjs qo'mondonligidagi qo'shin Stalingradga tahdid solayotganini axborot oqimi orqali bilishardi. Lekin do'zaxning yer ustiga ko'chganini o'sha yerga borib ko'rishdi. Olamning chumolidan ham haqirroq ekaniga ham shu yerda guvoh bo'lishdi. Ularning tahririyatlari joylashgan vagon janggohdan nariroqda bo'lsa-da, portlayotgan bombalarning gumbur-gumbur tovushi yaqqol eshitilib turardi. Bazan esa adashgan bombalar shu yaqin atrofda portlab, barchaning jonini halak qilardi. Oqshom chog'i spirtga suv qo'shmay ichib, qizishib o'tirishganda portlagan bomba

vagonni ham qalqitib yubordi. Jalolov jonholatda sakrab turib ketgan hamkasblariga qarab kuldi:

-Bunisi holva, hali nemis bir bombalasin, bir bombalasin-ki, sichqonning ini ming tilla bo'lib ketsin. Keyin qarabmizki, Ulug' Tursunovning ikki qo'li yo'q, Mirzakaloning ikki oyog'i yo'q!-shunday deb ko'zlarini ayyorona qisdi:-Toshkentga qaytishadi-yu, ko'chada tilanib o'tirishadi!-U kulgidan to'xtab, yupatish ohangiga ko'chdi:-Xafa bo'lmanglar, o'tgan-ketganda bir so'm-yarim so'm sadaqa berib turaman.

Bu sovuq gap hazil tariqasida aytilgan bo'lsa-da, badandan muz yugurganday tuyuldi.

-Nafasingizni issiqroq qiling, yaxshi gapga ham, yomoniga ham farishtalar вЂњЎомиуѵЂќ deb turisharkan.

-Men-ku, yaxshi nafas qilarman-a, lekin Gitlerning bombalari farishtalaringizning вЂњЎомиуѵЂќ bilan hisoblashib o'tirmasa kerak.

Ulug' Tursunov bu gapdan achchiqlanib, tashqariga chiqib ketdi. Jalolov esa urush falsafasi haqidagi fikrlarini Mirzakalonga bayon qilib, uning boshini qotirdi. Avvaliga Qamishinda ko'rganlarini aytib, ko'zlariga yosh oldi:

-Qamishinda nuqul o'zbek yaradorlarini ko'rdim. Bechora o'zbek allakimlarning dasht-sahrosini saqlayman, deb qo'ydek qirilib ketyapti! Urushga bo'yindan bog'langan itday keltirib solinayotgan, talim ko'rmagan askar bilan g'alaba qozonib bo'lmaydi.

Hademay Stalingrad ham payhon bo'ladi, sovet ham iniga kirib ketadi. Sovet jangchilarining fidoyiligini maqtagan siz bilan men esam ahmoq bo'lib qolaveramiz. Dunyod ahmoq bo'lib o'lishdan azobliroq narsa yo'q.

Mirzakalon uni kayfi oshib qolgan, deb gumon qilgani uchun ortiqcha bahslashmadi.

Ertasiga Jalolovni tahririyat partiya tashkilotiga shoshilinch ravishda chaqirib qolishdi. Oradan uch soatga vaqt o'tgach, u ruhi siniq holda qaytdi. Maqola yozish bilan band bo'lgan Mirzakalon unga qarab qo'ydi-yu, ahvolini sezsa ham, sababini so'ramay, ishini davom ettirdi. Oradan bir necha daqiqa o'tgach, Jalolov chuqur вЂњЎуѵЂќ tortgach, ezgin ohangda gap boshladi:

-Mirzakalon, bu vagon nimadan yasalgan, bilasizmi?

Mirzakalon savolning no'noqligidan ajablanib, boshini ko'tarib unga qaradi-yu, lekin javob bermadi.

-G'ildiraklari temirdan, tepasi taxtadan, deysiz-da, shundaymi? Men ham shu fikrda edim. G'ildiraklari temirdanligi rost. Lekin tepasi quloqdan yasalgan, bilmasangiz bilib oling.

-Bir gap bo'ldimi?

-Bir emas, ancha gap bo'ldi. Yaxshiyam bu quloq eshitganlarini Konotopga yetkazibdi, undan nariga o'tganida men hozir boshqa joyda dabdalam chiqmagan taqdirda ham so'roq qilinayotgan bo'lardim.

-Biron ig'vo chiqibdimi?

-Ig'vo emas, bor gap. Kechagi hazilim redaksiya xodimlarining dushmanga nafratini susaytirib, g'alabaga bo'lgan haroratini sovutish maqsadida aytilgan ekan. Qisqasi, вЂњЎо'роуѵѵЂќ degan jandaga o'rab qo'yishlariga oz qoldi.

-O'sha вЂњЎуѵЂќ men emasmanmi, ishqilib?-dedi Mirzakalon.

-Sizdan gumonim yo'q. Agar siz bo'lganingizda urush siyosatida katta xatoliklarga yo'l qo'yilayotgani haqidagi gapim bilan asfalasofilinga jo'nab qolardim. Umuman... hech kimdan gumonim yo'q. Toshkentdaligimda chiroyli, silliq qalamingiz uchun emas, millat uchun yona olishingizni, yuragingizning tozaligini hisobga olib, sizni tanlagan edim. Sizni tavsiya qilganlarning ham yuragi pokiza. Bizni bir dard birlashtiradi. Ammo dardkash bo'lishdan qo'rqamiz. Hozircha siz ham вЂњЎуѵЂќdan ehtiyot bo'ling. Bu do'zaxdan omon chiqib olsak bas.

Kutilmagan uchrashuvlar

Mirzakalon o'shanda вЂњЎуѵЂќ deb yuboradivЂќ deb bekorga ogohlantirmagan edi. Oradan bir yil o'tmay, poezd-redaksiyalari Dnepr sohilida turganda nemis aeroplani tashlagan bombadan portlab ketdi. Zefo halok bo'ldi. Jalolov esa yaralanib, majruh holatida uyiga qaytdi. Ayni paytda yuzlab bombalar portlayotgan jang maydonida bo'lgan Mirzakalon esa omon qoldi. вЂњЎуѵЂќ Yuz yil qirg'in bo'lsa, ajali yetgan o'ladiвЂќ deb shunga aytadilar.

Bu falokat Mirzakalonni og'ir ahvolga solib qo'ydi. Avval Ulug' Tursunov, keyin Erberg boshqa xizmatga yuborilgan edilar.

Gazetaning barcha tashvishi ikki kishining zimmasida edi. Bu ham holva ekan, Jalolov ketgach, bosh muharrir o'rinbosari ham, tahririyat kotibi ham, tarjimoni, harbiy muxbiri ham, hatto texnik xodimi ham yolg'iz o'zi edi. Shunday kezlarda barcha gazetalarining muharrirlari Moskvaga chorlandi. Garchi Mirzakalon bu lavozimda bo'lmasa-da, boshqa odam yo'qligi uchun u ham safarga jo'natildi. Bosh Siyosiy Idora tomonidan Moskvada chaqirilgan frontlardagi milliy gazetalar redaktorlarining kengashmasida o'zbekistonlik gazetachilardan Rustam Abdurahmonov, Adham Rahmatov, Sharif Bo'latov, Rasuljon Muhamedovlarni ko'rib boshi ko'kka yetdi. Ular bilan avvaldan tanish bo'lgani bilan, sirdosh, dardkash emas edi. Shu bois o'zaro o'tgan suhbatlarda siyosatga aloqador gap-so'z bo'lmagan edi. Faqat bir marta, choy ichib o'tirishganda Adham Rahmat adabiyotdan so'z ochib qoldi:

-Abdulla Qahhorning hikoyalarini o'qiyapsizlarmi? Yozilishi yomon emas-ku, lekin jang tafsilotlari tasvirlari ancha sayoz-da.

-Urush ko'rmagan odamdan yana nimani talab qilasiz?-dedi Rustam.

-Jang tafsiloti, jangchi kechinmalarini berishga chiroyli so'zlar tizimi yetarli emas, do'zax azobini his qilish kerak,-dedi Mirzakalon Adhamning fikrini qo'llab.

-Urushni o'z ko'zi bilan ko'rmay turib ham his qilish mumkinmi?- Rustam shunday deb o'z fikrini qat'iylik bilan himoya qildi.

-Mumkin,-dedi Mirzakalon ham bo'sh kelmay,- Lev Tolstoy Napoleon bosqinini ko'rmagan edi-ku? вЂњЎуѵЂќ va tinchlikвЂќda his, tuyg'u yo'q, deb kim ayta oladi?

-Buning uchun urushni ko'rmay turib yozadigan odamda Lev Tolstoy qalami bo'lishi kerak.

-Tolstoy qalamini o'zi bilan go'riga olib ketgan deb o'ylaysizmi? Navoiyni bergan xalqdan Tolstoydan o'tib ketadigan yozuvchi chiqmas ekanmi?

Mirzakaloning bu gapi o'tirganlar uchun balandparvoz bo'lib tuyulishidan tashqari, o'tmishni sog'inishdan ham tashqari, siyosiy xato mavjuday tuyulib, kulimsirab qo'ya qolishdi, mavzuni davom ettirishmadi. O'zbeklar orasidan ulug' rus xalqining buyuk yozuvchisidan aloroq adib yetishmog'i orzusi zamiridan o'zgacha manolar oqib chiqishini barchalari sezib, suhbatni bas qilganlari bir tomondan yaxshi ham bo'lgan edi. Mirzakalon buni sezib, chekish bahonasida tashqariga yo'l oldi. Adham Rahmat ham shu bahonada unga ergashdi.

-Jangda o'layotganlar bizning zimmamizga katta vazifa yuklab ketishyapti,-dedi u papirosini tutatib.-Agar urush haqiqati haqida romanlar yozilmasa, xalq yozuvchilardan rozi bo'lmaydi. Shularning bir nechasini siz yozishingiz kerak bo'ladi.

-Nima uchun men? Nima uchun Adham Rahmat emas?-dedi Mirzakalon hazil ohangida.

-Siz badiiy adabiyot maydoniga kirib kelgansiz. Men esa publitsistman. вЂњЎуѵЂќ va tinchlikвЂќ darajasida asar yozish uchun

Qodiriy qalami kerak, Cho'lponning ehtirosi bilan qalbi kerak. Sizda ikkovi ham bor. Cho'lponning shogirdidan talab katta bo'ladi.

-Qaysi Cho'lpon? Millatchi, xalq dushmani Cho'lponni aytyapsizmi?

Bu gapni eshitib Adham Mirzakalonga norozi qiyofada qaradi. So'ng bosh chayqab, dedi:

-Biz hozir ikki kishi gaplashyapmiz. Orada uchinchi odam bo'lsa, shunday desangiz ayb hisoblanmasdi. Bilaman, og'zingiz kuygan, qatiqni ham puflab ichasiz. Lekin haqiqat bitta v b " ko'z yumishga haqqimiz yo'q. Demak, urush haqidagi romanni birinchi bo'lib siz yozasiz.

-Nima, roman yozishga sizning kuchingiz yetmaydimi? O'zingizga o'zingiz ishonmayapsizmi?

-Gap kuchda, ishonishda emas. Men bir qarorga kelib qo'nganman. Tirik qolsam, urushdan keyingi vazifam tayin: o'zingiz ham kuzatayotgandirsiz, yuzlab askar yigitlarimiz nomsiz qablarga ko'mib tashlanishyapti. Uylariga v b h bedarak yo'qoldi v b h k degan ikki satr xabar yuborishyapti. Urushdan keyin o'sha v b h bedarak v b h k qahramonlarning nomini tiklashga hayotimni bag'ishlayman.

-Adhamjon, agar malol olmasangiz vazifangizga jindek tahrir kiritsam,-dedi Mirzakalon quvlik bilan,- Urushdan keyingi birinchi vazifangiz, uyga qaytishingiz bilan to'xtovsiz ravishda to'y qilsangiz-u, hayotingizni birinchi galda umr yo'ldoshingizga bag'ishlasangiz. Qaylig'ingiz sizni sog'ingandan sog'ingandir, xat yozaverib charchab ham ketgandir.

-Kunda bo'lmasa ham haftada ikki-uch xat yozishi rost,-dedi Adham mayus kulimsirab,-o'zim ham qanot chiqarsamu uchsam deb yashayapman.

Shundan so'ng mavzu oila sog'inchlariga ko'chdi. Ularning suhbat qorong'ulik bag'riga singib ketdi, hech kimga oshkor bo'lmadi. Qalam ahli orasida siyosiy mavzuda gap ochilmagani tergovchiga malum ekan shekilli, so'roq paytida v b h ular kim edi, milliy masalada nimalar deyishdi? v b h k deb qiyin-qistovga olmadi. Uni ko'proq Meliev, ayniqsa Fozil bilan bo'lgan uchrashuvlar tafsiloti qiziqtirardi.

Melievni ko'rgandagi quvonchi rost. Quchoqlashib ko'rishgani ham rost. Moskvaga yo'l olganida frontchi gazetachilar orasida vatandoshlarini ko'rishga umidi bor edi. Lekin Toshkentdan kelgan qalam ahli bilan uchrashuvi yetti uxlab, bir tushiga kirmagandi.

Birinchi qamoq muddatini o'tab chiqqanidan keyin O'zbekiston Davlat nashriyotida ishlab yurganida orttirgan qadrtoni shu Meliev edi. Meliev bilan xizmatdagina emas, ishdan so'ng yo ish oralarida palov suzilgan tovoq atrofida ham harvaqt birga bo'lishardi. Tergovchi v b h Meliev bilan qachon tanishgansiz, u haqda fikringiz qanday? v b h k deb so'rganida v b h Meliev v b h O'zdvavnashr v b h k partiya tashkilotida sekretar bo'lib turgan kezarida ham, keyin v b h Qizil O'zbekiston v b h k gazetasi redaksiyasining partiya hayoti bo'limida ishlab yurgan paytlarida ham, millatchi degan shanim borligiga qaramay, menga o'zini hamisha yaqin tutar edi. Haqiqat, adolat xotiri uchun etirof etishim kerakki, Melievdan, u bilan tanishganimizdan to Sovet Armiyasi safida chet elga o'tganimizgacha, biron v b h antisovet v b h k gap eshitgan emas edim. Moskvada baxtli tasodif tufayli ko'rishganimizda ham faqat Toshkentdagi sho'xliklarimizni, birga qilgan palovxo'rliklarimizni eslashdik v b h k, deb javob bergan edi. Meliev v b h o'ldirsa ham osh o'ldirsin v b h k, deguvchi toifadan edi. Urushdan keyingi ulfatda ham hoziru nozir bo'lgan bu do'st v b h undirkom v b h k degan hazil atamani eshitishi bilan xaxolab kulib, shu-shu tildan qo'yamaydigan bo'lgan edi. Elliginchi yil adog'ida qamoqqa olinguniga qadar v b h undirkom v b h k Mirzakalon uchun hazil atama edi. Bu hazilning siyosiy atamaga aylanishi ham o'sha ayni ijodkorning v b h xizmat v b h k ekanini dastlabki so'roqlar davrida u tasavvur ham qila olmas edi.

Qirq uchinchi yil oxiridagi o'sha quvonchli uchrashuvda biron bir folbin kelib, hali bu do'stingdan ham xiyonat ko'rasan, desa Mirzakalon uni ig'vogar va fitnachi deb bilib, urib tashlashi ham mumkin edi. Mirzakalonning omadi kulib, O'zbek sovet adabiyoti o'n kunligi bayramining oxirgi tadbirlarida ishtirok etish baxtiga erishdi. Birinchi uchrashuv kuniyoq Meliev uni qalam ahli joylashgan v b h Moskvav b h k mehmonxonasiga boshladi. Derazalaridan KremlKj, Lenin mavzoleyi ko'rinib turadigan mehmonxonada G'afur G'ulom, o'shlik do'sti Izzat Sulton, xonanda Karim Zokirovlarning shirin ulfatiga qo'shilishdi. Mirzakalon suvdonidagi spirtni o'rta qo'ygach, ulfat yanada jonlandi. Meliev cho'ntagidan karta chiqargach, v b h yigirma bir v b h k qimor o'yini boshlanib, hammaning diqqat-etibori o'rtadagi pulga qaratildi. Garchi o'yin, jiddiy qimor emas, hazil-huzul, do'stona tarzda bo'lsa-da, yutgan odam yutqizganga qaytarib berishi shartligi takidlanib turilsa-da, ehtirolari haqiqiy edi. Mirzakalonning qo'li baland kela boshlagach, G'afur G'ulom v b h Bu kapitan ikki qultum spirt quyib berib sho'rimizni qurityapti-ku? Izzat, Toshkentga piyoda jo'naymiz shekilli? v b h k deb kuldi. Mirzakalon yutib olgan pullarini o'rta qo'yayotganda Meliev G'afur G'ulomga qarab jilmaydi-da, erkalash ohangida xirgoyi boshladi:

Zumurrad chambar ichra qatra olmosdir qulog'ida,

Suman bargida shambnam aksidir, yo ko'z bulog'ida

Demam shabnam, qamar atrofida ziynatli kavkablar,

Iqomat tuzmish ul yulduz iki abru qirg'og'ida.

Karim Zokirov qo'shiq so'zlarini bilmagani uchun xirgoyiga qo'shila olmadi. Biroq, tek o'tirolmay, likopchani olganicha chertib, jo'r bo'ldi. Bunday o'zbekona ulfatni sog'ingan Mirzakalon Melievga qo'shildi. San'at ishqiga unga otasidan o'tgan. Ismoilxo'ja dutor chertishda Andijonu O'shga dong taratgan edi. To'ntarishlar boshlangunga qadar Xolxo'ja jo'raboshi bo'lgan ulfatning bulbuli sanalardi. Xolxo'ja qo'lga qurol olgandan keyin ham ko'ngli tusagan kezlari Ismoilxo'jani qarorgohiga topdirib kelardi. Chetga o'tib ketishda uni ham davat qildi, lekin v b h dehqon odamga chetda nima bor? v b h k deb Ismoilxo'ja unamagan edi. Turli ulfatlarga chorlanaverib joniga tekkach, oxiri dutorini bir urib sindirgan, shundan so'ng uning taronasini, xirgoyisini biron eshitmagandi.

Garchi dutorni urib sindirgan bo'lsa-da, san'ati o'g'li Mirzakalonga, qizi Sanobarga o'tgandi. Ismoilxo'ja farzandlarining Toshkentda o'qib yurgan kezlari havaskorlik sahnasida olqish olayotganlaridan bexabar edi. Mirzakalon KremlKj yonidagi mehmonxonada sarxush o'tirgan onda o'sha havaskorlik sahnasini, unda oqqush kabi suzuvchi birinchi muhabbati Hamidaxonni eslab, Melievga beixtiyor jo'r bo'la boshlagan edi. U qo'shilgach, Meliev jim bo'ldi. Mirzakalonning shirali ovozi Karim Zokirovni sehrlab, undan ko'zini olmadi. Mirzakalon davra ahlini maftun qilayotganini sezmay, ko'zlarini yarim yumib kuylardi:

Sharafli baxt erurim, har nafasda yor yuzin o'pgay,

Agar tun bo'lsa nozik halqalar ikki yanog'ida.

Hamisha men G'ulomiy sirg'aga sohib u dilbarning,

Necha kundirki, Chustiy ikki baldoqning so'rog'ida...

Qo'shiq nihoyasiga yetgach, Karim Zokirov likopchani doira kabi chertib, zavq bilan v b h Do'st! Yash-shang, kapitan! v b h k deb qo'ydi.

G'afur G'ulom ham huzurlanib, tebrandi-da, ko'zlarini ayyorlik bilan qisib hazillashdi:

-Bu erotik sherni qaerdan kavlab topdilaring? O'zinning ham esimdan chiqib ketuvdi.

-Andijonda yozilgan sherni andijonliklar unutishmaydi,-dedi Mirzakalon quvlik bilan.

O'zaro hazil ohangini Izzat Sultonning keskin va jiddiy gapi bo'ldi:

-G'afur aka, siz bag'rikeng odamsiz. Lekin duch kelgan odam bilan mushoira qilishingiz yarashmaydi. В Ў Ў Teng tengi bilan Ў Ў bo'lishi kerak. Mushoira qilgan shoiringiz sizday pokiza bir odamning shaniga balchiq chaplab qo'yishi mumkin.

Bu gapni eshitib, G'afur G'ulom qoshlarini chimirdi:

-В Ў Ў Teng tengi bilan Ў Ў bo'lgani yaxshi. Lekin В Ў Ў kengga keng dunyo В Ў Ў degan gaplar ham bor. Kengroq bo'lavering Izzatvoy.

Bu so'z olishuvi Mirzakalonga o'tkinchi gapday tuyulgan edi. Bu yerdan chiqishgach, Meliev uni yana bir xonaga boshladi. Xona sohibini В Ў Ў Respublika sog'liqni saqlash xalq komissari В Ў Ў deb tanishdirdi-da, В Ў Ў Aka, Qizil Bayroq ordeni bilan mukofotlanganingizni eshitib, do'stimiz Mirzakalon sizni frontchi o'zbek jangchilari nomidan tabriklash uchun atay kelibdilar В Ў Ў , dedi. Mirzakalon bu kishini birinchi marta ko'rishi, yangilikni ham endi eshinishi edi. Shu bois bir oz gangib turdi-da, keyin sovuqqina qilib В Ў Ў Na, tabriklaymiz, qutlug' bo'lsin В Ў Ў , dedi. Xona sohibini tanimasa-da, uning mehmonini yaxshi bilardi. В Ў Ў AQDV Ў Ў bahonasi bilan uni turmaga tiqqan Fozilning Xalq komissari bilan kon'yak ichib o'tirishi uni lol qoldirdi. Fozil qizishib o'tirgani uchunmi yo Mirzakalonni ko'rib, eski xotiralar yukidan yuzi qizarib ketdimi, bilish mushkul edi. Mirzakalon ko'rishgach, undan sal naridagi bo'sh o'ringa o'tirdi. Fozil bir necha daqiqa boshini quyi solib o'tirgach, o'rnidan qo'zg'olib, uning yoniga kelib, mehribonlik bilan hol-ahvol so'radi. Mirzakalon eski adovat, eski kek o'tini o'chirishga harakat qilib, yaxshi muomala qildi. Fozil uning ochiq-chochiq gaplasha boshlaganidan quvonib, Yozuvchilar soyuzi berayotgan ziyofatdan keyin В Ў Ў MetropolKV Ў Ў mehmonxonasiga kelib, u bilan kechalashini iltimos qildi.

Xalq komissarining ordenini В Ў Ў yuvish В Ў Ў ziyofatida kon'yak bilan kayfni chog'lab, dahlizga chiqishganda Mirzakalon hamshahri Komilni ko'rmoqchi bo'ldi. Komil Yashin bilan Halima Nosirova qo'ngan xona eshigi ochiq edi. Mirzakalon asta taqillatishiga javoban ichkaridan В Ў Ў kiraverib В Ў Ў , degan taklifni eshitib, hijolatsiz kirib keldi. Er-xotin qutildagi mevalarni saralash bilan band edilar. Yo'lda urinib qolgan olma-yu, nok, anorlarni alohida ajratib qo'yishgan edi.

-Ziyofat quyuq bo'ladi shekilli?-deb hazil qildi Mirzakalon, ular bilan so'rashib olgach.

-Ziyofatmas,- dedi Yashin qaergadir shoshilayotganini yashirmay. В Ў Ў "Halimaxonning ustozlarini bir yo'qlab qo'yaylik.

-Mirza aka, mevalardan oling, olmalarni sog'ingandirsiz?-dedi Halima uringan olmalarga ishora qilib. Xotining lutfini amalga oshirish uchun Yashin qurtlab, ezilgan ikkita olmani olib do'stiga uzatdi. В Ў Ў Katta hurmat bilan qilingan bu mehmondorchilik В Ў Ў Mirzakalonga malol keldi:

-Men hamshaharlarimni sog'inuvdim. Olma Ukrainada ham ko'p. Shirasi biznikidan qolishmaydi. Aytmoqchi, bu yil O'zbekistondagi mevalarga qurt tushib ketganmish, deb eshituvdim. Tag'inam, omadingiz chopib, bitta-ikkita yaxshisini topibsizlar. Ustozingiz hursand bo'ladi.

Shunday degach, bu yerga kirganiga afsuslanib, sovuqlik bilan hayrlashdi-yu, chiqdi. Yozuvchilar soyuziga azo bo'lgani uchun uyushtirilayotgan ziyofatga tortinmay bordi. Yurtdoshlari bilan chaqchaqlashib, sog'inch o'ti haroratini bir oz bo'lsa-da, pasaytirish ilinji bilan davraga qo'shildi. Ziyofatga oliy maqomda tayyorgarlik ko'rilgan edi. To'kin dasturxonni ko'rgan odam bir necha yuz chaqirim narida qirg'in bo'layotganiga, atrofda odamlar ochlikdan qaqshayotganiga ishonmasligi mumkin edi.

Bo'sh joyga o'tirgan Mirzakalon yonidagi odamni ko'rdi-yu, yaqindagina G'afur G'ulom davrasida tilga olingan shoirga qo'shni bo'lishdan negadir yuragi g'ashlandi. Yozuvchilar, ayniqsa frontdagi adiblar oilasining moddiy taminotiga g'amxo'rlik qilishi lozim bo'lgan Adabiyot fondini boshqaruvchi bu shoirming xotinlarga shilqimligi ko'p qatori unga ham malum edi. Lekin urushgacha bo'lgan davr mobaynida ulfatchilik qilmagan, oralarida gap-so'z qochmagan edi.

Ko'ngil hech qachon aldamaydi, bu safar ham shunday bo'ldi. Yonma-yon o'tirgandan keyin gaplashish kerakmi В Ў Ў " kerak!

Uyoqdan-buyoqdan gaplashdilar. Gap orasida Mirzakalon oilasini sog'inganini, bolalarini ko'rgisi kelayotganini aytdi. Shunda u shoir manodor qilib kulimsandi-da, yo mastlikdan yo bezbetlikdanmi dedi:

-Xotinlar u yoqda judayam sarg'ayishib qolgan yo'q, xursand qilib turibmiz...

Bu gapni eshitgan Mirzakalonning qoni miyasiga urildi, ko'zlari g'azabli nafrat bilan yondi:

-Kimlarning xotinini xursand qilib turibsiz?-dedi qaltiraganini sezdirmaslikka tirishib. Shoir uning chovutga xezlangan qoplondok holatini sezmedi shekilli, oshkor tubanlik bilan:

-Umridan baraka topsin, Adham Rahmatning charosdek shiringina qayliqchasi bor ekan...

Bu haqoratli so'zlar Mirzakalonning es-hushini oldi. В Ў Ў Biz, aziz bolalarimizni, sevgili xotinlarimizni tashlab, frontda ne-ne azoblar chekib yursagu, bunga o'xshagan bir to'da buzuqi eng razil pastkashlik bilan ovora bo'lsa?! Buzuqligi yetmaganday, o'z og'zi bilan frontchiga maqtanib o'tirsa?! В Ў Ў Shu g'azab o'tida o'zini yo'qotib, to'pponchasini qinidan qanday sug'urganini, chap qo'li bilan shoirming yoqasidan olganini o'zi ham sezmay qoldi. To'pponcha tepkisini bosishga ulguradi. Uni tez ajratib oldilar. Mehmondorchilikda hurmatli kishilar ko'p edi. Ayniqsa to'rda o'tirgan general Sobir Rhimovning ajablanib qarashi Mirzakalonga tasir qildi. U o'tirganlarga vaziyatni tushuntira olmasdi. Qilgan tezligidan va etiborli joyda ko'targan xunuk janjalidan uyali, ziyofatdan chiqib ketdi. Sovuq ko'chada bir oz daydib yurdi. Keyin kunduzi ichilgan shir spirt kayfi tarqab, Fozilning taklifini esladida, В Ў Ў Metropol В Ў Ў mehmonxonasi tomon yurdi. Fozil uni kutayotgan edi. Shu uchrashuv bahonasida o'tmish dog'larini butunlay yuvib yuborish maqsadi bormidi, har holda, shohona bo'lmasa-da, ikki kishilik dasturxonni shay qilib qo'ygandi. Uning yozuvchilar ziyofati haqidagi savoliga Mirzakalon tayinli javob qilmadi. Noxush voqeani ham tilga olmadi. Buning o'rniga yaqinda VKP(b) azoligiga nomzod bo'lib qabul qilinganini aytdi. Fozil uni quchib, astoydil tabrikladi. So'ng ichish boshlandi. U uchrashuvdan Mirzakalon faqat shuni eslaydi halos. Alam bilan ichilavergach, qaysi es-hush egasiga itoat eta olarkan? O'shanda Fozil kelajakda yuqori martabalar kutayotganini bashorat qilgan edi, agar turmadagi bu xonada yakka-moxovdek kun ko'rish yuqori martabaga kirsam, demak, to'g'ri aytgan ekan.

В Ў Ў Dastasi o'zimizdan... В Ў Ў

Dastlabki so'roq kunlari tergovchini o'sha uchrashuv ko'p qiziqdirdi. Mirzakalon ichib, mast bo'lib qolishiga shoirning gapi sabab ekanini ayta boshlaganida tergovchi uning yuziga bir tarsaki tushirib, gapini bo'lgan edi:

-Bu shoiringni menga pesh qilaverma. Uning kimligini yaxshi bilamiz. Besoqolbozligi uchun u boshqa yerda javob beryapti.

Do'rmondagi bog'dan Toshkentga qaytishda Hamdamov ham o'sha shoirmi otib tashlamoqchi bo'lgani ham bizga malum. Lekin biz bunaqa irkit ishlar bilan shug'ullanmaymiz. Bizga В Ў Ў AQDV Ў Ў dagi do'sting bilan nimalarni gaplashganingni aytib ber!

Bu shunchaki tahdidmi yo birontasidan chaquv bo'lganmi? Yo Fozilning o'zi eski hunaridan tonmay, to'qib-chatib yetkazganmi?

Unda nimalarni to'qigan ekan? Uydirmaning manosini bilganida aytmagan gaplarini В Ў Ў aytdim В Ў Ў deb iqronoma yozib berardi.

Endi nimani yozsin? Harbiy sirni oshkor qildim, desinmi yo В Ў Ў Turkiston legion В Ў Ў kga qochib qolishga davat qildim В Ў Ў

20 Kitoblar Olami | Sever.UZ | Uzsmart.UZ

desinmi?

Moskvadagi ham quvonchli, ham g'ashli kunlar ortda qolib, frontga qaytdi. Uning ko'ngli faqat bir narsadan hotirjam edi. Meliev bilan xayrlashayotganida tahririyatda bir o'zi qolib qiynalayotganini aytib v Ё Agar sizga ham chaqiruv qog'ozi kelayotgan bo'lsa, gazetamiz ihtiyoriga chaqirib olaylikmi? Ё deganda Meliev bu taklifni quvonch bilan qabul qilgandi. Mirzakalon poezd-redaksiyasiga yetib kelishi bilan v Ё Krasnaya Armiya Ё gazetasi Bosh redaktoriga taklifini yetkazdi. Mirzakalon bilan sinashta bo'lgan Potapov o'sha kuniyoq Front Siyosiy bo'limi orqali Melivni tahririyat ihtiyoriga chaqirtirdi.

Melievning kelishini kutib yurgan kezlari, qish kunlarining birida gazetasining yangi sonini tayyorlab o'tirganida tibbiy xizmat kapitani kiyimidagi bir odam kirib kelib, o'zbekchalab salomlashdi.

-O-o, Mirzakalon, eson-omonm bormisiz? Ko'rishgan joyimizni qarang-a! Qor tizzadan, sovuq yelkadan,-deb chaqchaqlashib ko'rishdi.

Mirzakalon tanimagani bu kishiga odob bilan muomala qildi, uni v Ё Qizil Armiya Ё ga redaktor o'rinbosari bo'lib kelgan kishidir, deb o'yladi. Kapitan o'tirdi, ismini aytdi: Qodir Tohirov.

-Yusuf Tohiriyning avlodlaridan emasmisiz?-deb so'radi Mirzakalon, undan ko'z uzmay.

-Ha, men u kishining amakivachchalari bo'laman. Meni tanimadingizmi? Men esa sizni yaxshi taniyman.

Mirzakalon uni avval ko'rmagan edi. Shunga qaramay, Yusuf Tohiriyning qarindoshini o'ziga yaqin olib suhbatlashdi. Front orqa tomonida sanitar nazoratida xizmat qilayotgan Tohirov ertasiga ham keldi. Ikki-uch kundan keyin yana kelishga vada berib xayrlashdi-yu, biroq, vadasini bajarmadi. Urush sharoitida ixtiyori o'zida bo'lmagan ofitserdan buning uchun gina qilinmaydi. Mirzakalon kutilmaganda uchrashib, tez ajrashgan yurtdoshini ko'rish umidida yurdi. Oradan oylar o'tib, front chizig'i Polsha yerlariga ko'chgan paytda Mirzakalonning o'ng qo'li o'z-o'zidan ishlamay qoldi. Tibbiy bo'limga murojaat qilgan edi, xastalik sababini asabdan deb bilib, Belaya Podlyaskaga joylashgan gospitalga shoshqich ravishda jo'natishdi. Davolanib yotganini birovdan bildimi yo o'z ishi bilan gospitalga kelib, ittifoqo ko'rib qoldimi, haytovur Tohirov Mirzakalonning ro'parasida kutilmaganda paydo bo'ldi. Mirzakalon tug'ishganini uchratganday quvonch bilan ko'rishdi. Gospital yo'lkasida kezishib, uzoq gaplashdi.

Tohirov Cho'lponning ko'p sherlarini yod bilar ekan, ko'zlarini yarim yumib, hayajon bilan o'qidi.

Mening o'yimmi qora? Yoki yurt ko'kida bulut,

Quyuq bulut to'dasi qonli yosh to'kib yig'lar?

Mening bu xasta dilimni yana nechun tig'lar?

Menim-da ko'ksima boqmoqchi istar ul bir o't?

Bo'g'iq, qisiq bu ko'ngil kuchli o't bilan yonadir.

U o't orasida yurtning xayoli jonlanadir...

Satrlarni o'qigach, bir zum tin oldi, xo'rsindi, so'ng dedi:

-Cho'lpon o'z nomiga munosib v Ё "yorug' yulduz, sheriya olamida hamisha charaqlab turgan quyosh!

Mirzakalon so'z aytishga ulgurmay, u yana sher o'qiy boshladi. U Cho'lpon sherlarini o'qiganda, o'zi ham shoirday, so'z torining yuqori pardalariga ko'tarilar, so'ng esa fikrini bayon qilardi:

-Cho'lpon Navoiy, Fuzuliy, Firdavsiy, Nizomiy kabi o'lmas, abadiy hayot shoirlari ichida bizga yana ham yaqin, biz uchun yana ham shirin, qadrdon, jonajon shoirdir! Chunki u bizning qullik kunlarimizni buyuk hasrat, zo'r faryod bilan hardam yodimizga solib turgan, ozodlik yo'lida aziz jonini ayamay kurashga chorlovchi sozini qo'ymagan ulug' insondir!

Mirzakalon Tohirovning qizishib, kuyikib aytdan so'zlarini batamom tasdiqlab:

-Shunday ulug' inson ketdi-ya!-dedi afsus bilan.

Bu tasdiq Tohirovning boshqa dardlarini ochib yubordi. Endi u boshqa millat fidoyilarini ham eslay ketdi:

-E-e, Cho'lponingam! Millat otaxoni Munavvar qori, Abdulla Qodiriy, Fitrat, Botu, Elbek... bular qani? Qaysi yalmog'izga yem bo'ldi bular?

Oraga tushgan hayajonli qisqa sukunatdan keyin Qodir Tohirov achchiqqina kuldi-da, tishlarini g'ijirlatib dedi:

-Ruschasiga v Ё Po shuchKjemu veleniyu Ё deganidek, v Ё og'amizv Ё ning buyrug'i bilan o'ldirildi.

Tohirovning bu gaplarni qo'rqmasdan ochiq aytishi Mirzakalonda v Ё bu odam maxsus bo'limning hufyasi emasmi? Ё degan shubha uyg'otdi. Tohirov undagi bu o'zgarishni sezdimi, ayanch bilan jilmaydi:

-Mendan havfsiramang, qo'rqmang,-dedi.- Sizning kimligingizni bilganim uchun dardimni to'kyapman. Agar dardimni to'kmasam yorilib ketishim kerak. Odam odamga ishonmasa... qanday zamon bo'ldi! O'lganimizda ichimizni yorib qarashsa, dardan irib-chirib ketganini ko'risharmikin? Osmonning ustuni yo'qligi malum. Lekin millatning ustunlari bo'ladi. Bu ustunlar kesildi...

Mirzakalon, siz ularga yaqinroq edingiz. Nega kesildi bu ustunlar? Bir-birlarining ildizlariga bolta urdilarimi? Eshitganmisiz: bir o'rmonda bolta paydo bo'lib, daraxtlarni bir boshdan kesa boshlabdi. Shunda daraxtlar najot ilinjida qari emanga borib, maslahat so'rashibdi. v Ё Bolta deganlarning nimadan yasalgan? Ё -deb so'rabdi qari eman. v Ё Temirdanv Ё , deyishibdi. v Ё Dastasi-chi? Ё , deb so'rabdi qari eman. v Ё Dastasi og'ochdanv Ё , deyishibdi. Shunda qari eman afsus bilan v Ё Dastasi o'zimizdan ekan, najotdan umid yo'q v Ё , degan ekan.

-Dastasi o'zimizdan bo'lgan ham bor edi. Biroq, ulug'larimiz orasida nifoq bo'lmagan. Ustoz v Ё Kecha va kunduzv Ё ni menga o'qib berib fikrimni so'rganlarida hayajonlanib v Ё Qodiriyona yozilibdi v Ё , devdim. Shunda ustoz bosh chayqab, etiroz bildirdilar. v Ё Qodiriy qo'l uzatib yetib bo'lmaydigan yulduz, Xudo bunaqa ulug' zotni ulug' xalqqa necha yuz yilda bir beradiv Ё , deganlari hozirgacha qulog'im ostida jaranglab turibdi. Bir-birlarini bu qadar ulug'laydigan ulug' zotlar qo'llariga bolta oladilar, deb o'ylashlik xato. Ularning qo'llari bolta uchun emas, qalam uchun yaratilgan edi. Vazifalariga xiyonat qilmadilar. Urushdan keyin Tohirov bilan Yusuf Tohiriyning uyida ko'rishishdi. Biroq, atrofda odamlar ko'p bo'lgani uchun dardlasha olmadilar. Faqat ko'z qarashlari bilan gospitaldagi uchrashuvni eslagan bo'ldilar.

Urush yillari ko'ngilni ezadigan voqealardan tashqari xush yoqadiganlari ham bo'lgan. Lekin turmaning bir kishilik kamerasida o'tirgan Mirzakalon alhol bularni yodga olishga urinmaydi ham. Uning xayolini faqat tergovchini qiziqtirayotgan voqealargina band etgan. Tergovchi Tohirovga doir gaplar bilan ko'pam qiziqmadi. Demak, gospitaldagi uchrashuv bayonini chetlab o'tsa ham bo'ladi. Balki, v Ё Yangi Turkistonv Ё jurnaliga ko'proq to'xtalgani maqulmikin? Lekin bu jurnalga tegishli mahfiy gap yo'q. O'sha kunlarning o'zidayoq malumot tegishli idoraga berilgan edi-ku?

Siyosiy bo'lim aralashgan ish bitmasdan qolmaydi - qirq to'rtinchi yilning erta bahorida Meliev front gazetasining tahririyati ihtiyoriga keldi. Yarim yil mobaynida katta front gazetasini bir o'zi chiqarib qiynalib ketgan Mirzakalonning yuki yengillashdi.

Meliev oshxo'rlikda tengsiz ulfat edi, biroq millat taqdiriga doir masalada hamfikir, hamdard emasdi. Shu bois, bu mavzuda sira gaplashmas edilar. Meliev tajribali gazetachi, sadoqatli kommunist sifatida vazifasini alo darajada bajarardi. Polsha o'rmonzori yoqasidagi kichik bekatga joylashgan vagon-redaksiyalarida maqola yozib o'tirganida rus redaksiyasining rassomi Mirzakalonga bir jurnal va bir kitob uzatdi:

-Fashistlar tashlab qochgan yerto'lada yotgan ekan, nazarimda siz tushunadigan tilda yozilganga o'xshaydi, ko'ring-chi,-dedi u. Rassom keltirgan jurnal va kitob, haqiqatan, u tushunadigan tilda, yani в Ёњturkistonchав Ёќ yozilgan, nemis alifbosiga moslashtirib lotincha harflarda bosilgan edi. Bunday topildiqlarning o'zicha o'rganishi, qiziqishi yomon oqibatlariga olib kelishi mumkinligini bilgani uchun Mirzakalon varaqlab o'tirmay, to'g'ri redaktori polkovnik Potapov huzuriga kirdi-da, rasmiy ravishda, harbiychasiga voqeani bayon qildi. Potapov avval jurnalni, so'ng kitobni varaqlab ko'rgach, hech narsa tushunmagani uchun Mirzakalonga qaytarib, sinchiklab o'qib chiqishni va qisqa mazmunini rus tilida bayon qilib yozib berishni topshirdi. в ЁњYangi Turkistonв Ёќ jurnali qirq to'rtinchi yilning iyulida Berlinda chop etilgan edi. Unda asosan milliy-siyosiy masalalar o'rin olgandi. Ularda Mirzakalonning ko'nglidagi gaplar yozilgan, haqiqat aks etgan bo'lsa-da, в ЁњVatan xoinlari, bir to'da qochqindi, Gitler yuvindixo'rlari, sotqin millatchilar shaykasi tomonidan to'qilgan tuhmat satrlariv Ёќ, deb baholashga majbur bo'ldi. Rassom bu jurnal va kitobni yerto'ladan topib oldim, degani bilan Mirzakalon uning samimiyligiga ishona olmas edi. Front mahsus bo'limi uning в ЁњAQDV Ёќ bo'yicha qamalganini biladi. Turli masalalarda bir necha marta в Ёњshirin suhbatgав Ёќ chorlagan. Yana bir fitna, bir ig'vo bilan sinab ko'rmaydi, deb kim ayta oladi? Shubhasizki, Mirzakalon yozib bergan bayon ularning qo'liga borib yetadi. O'rtada fitna bo'lmagan taqdirda ham, ular jurnal bilan kitobni boshqalarga ham ko'rsatadilar va ikki (yoki uch) fikrni taqqoslab o'rganadilar.

Kitob в ЁњRavshanв Ёќ imzosi bilan yozilgan voqeyiy hikoyalar to'plamidan iborat edi. Mirzakalonga yozuvchining uslubi tanishday tuyuldi. Bu tahallus ham unga yangilik emasdi. Bu borada bir fikrga kelishga ikkilanib turganida Meliev safardan qaytdi. Jalolov janggohga qilgan safaridan qaytgan kezlari jangchilarning ahvolidan ezilib gapirardi. Meliev esa uning aksi, safar taassurotlari ko'tarinki ruhda bo'lardi. Yozgan maqolalari ham shu martabada edi. Meliev bu gal ham odatiga xiyonat qilmadi. O'zbek jangchilarining qahramonlik namunalari ko'rsatayotganini jo'shib gapirdi. Mirzakalon o'zbek jangchilarining mardligini hech qachon inkor qilgan yoki gumon ostiga olgan emas. Yuzlarcha o'g'lonlarning qahramonlik martabasiga lozim ko'rilgani hazilakam gap emas. Uning o'zi ham yozgan maqolalarida bu botir o'g'lonlarni samimiy tarzda olqishlagan. Janggohlarda sodir bo'lib turadigan adolatsizlik esa qalbiga tikandek sanchilganicha qolavergan. Jalolov bilan bu haqda goh-goh dardlashib turardi. Biroq, в ЁњBedardning oldida boshimni og'ritmav Ёќ, degan hikmatga amal qilib, ulfati Meliev bilan bu masalada so'z yuritishga ko'ngli bormasdi.

Meliev taassurotlarini muxtasar qilgach, stol ustida turgan jurnal bilan kitobga diqqatini qaratdi. Jurnalni olib varaqladi, qaerda va qanday kelib qolganini so'rab bilgach, kitobni o'qishga kirishdi.

Bu onda Mirzakalon karavotiga chalqancha cho'zilib, qo'lini boshiga bolish qilganicha o'yga toldi: xuddi shu yerda bir necha kun avval uning vatandoshlari bo'lishgan. Mirzakalon ularni ehtimol tanir. Ehtimol, urushdan oldin qaerdadir qaysi biri bilandir choy ichishgandir. Endi urush tarozusining bir pallasida o'zi, boshqa pallasida esa в ЁњRavshanв Ёќ deb imzo chekuvchi adib turibdi. Mirzakalon hamisha millat ozodligini orzu qilgan. Lekin bu orzuga yetishmoq yo'lini bilmagan. в ЁњAQDV Ёќ tufayli qamalib chiqqach, singanday bo'ldi, ammo qalb to'ridan o'rin olgan orzusidan voz kecholmadi. Garchi tomirlarida siyosatchi qoni oqmasa-da, har bir masalaga ijodkor sifatida ehtiros bilan baho berib, qiziqqonlik bilan xulosa chiqarsa-da, urushga kelgach, adolat qay tomonda ekanini farqlay oldi. Yuz minglab o'zbek o'g'lonlari yurak qonini to'kayotgan kunlarda, ota yurtida millionlab yurtdoshlari qon qusib ishlayotgan kezlarda bu urush sababchisi fashizmni yoqlashi mumkin emasdi. Fashizm o'z millati ozodligini ko'rish nodonlik ekaniga allaqachon iymon keltirgandi. U bir tobelikni ikkinchi tobelik bilan almashtirishni emas, chinakam yurt ozodligini orzu qilardi.

Meliev kitobni bosh ko'tarmay o'qib chiqdi-da:

-в ЁњRavshanв Ёќning kimligini bildingizmi?-deb so'radi.

Mirzakalon в Ёњmen bilolmadim, bilsangiz aytingв Ёќ, deganday qarab qo'ydi.

-в ЁњRavshanв Ёќ deganlari urush boshlaridayoq bedarak bo'lib ketgan xorazmlik shoir Matyoqub Abdullaev bo'ladi,-dedi Meliev, katta bir kashfiyot qilib shodlangan odam kabi faxr bilan.

-Gapingizning ohangidan bunga ishonchingiz qat'iyga o'xshaydi. в ЁњOsobistв Ёќga buni isbot qilib berish kerak,-dedi Mirzakalon qaddini ko'tarib.

-Isboti qiyin emas. Matyoqub urushdan avval shu tahallusda в ЁњMushtumв Ёќga maqolalar yozib turardi. в ЁњRavshanв Ёќning aynan Matyoqub ekanini mana bu to'plamdagi Majidiy haqida yozilgan hikoya ham tasdiq etadi. Matyoqub Majidiyning yaqin o'rtog'i edi. Majidiyning qamoqqa olinishida ishtirok etgan bo'lsa ajab emas.

Meliev hech qanday kashfiyot qilmadi, faqat Mirzakalonning tahminini tasdiqladi xalos. Mirzakalon tuni bilan o'tirib, Potapovning vazifasini bajardi: nonushtadan so'ng tahlil bayoniga qo'shib kitob bilan jurnalni ham topshirdi. O'z vagoniga qaytganida Meliev safarda to'plagan ma'lumotlari asosida maqola yozishni boshlagan edi. Mirzakalon kirgach, unga o'girilib qarab so'radi:

-Redaktor nima dedi?

-Nima derdi? Darrov maxsus bo'limga jo'natdi. Unga bosh og'rig'ining nima keragi bor? Bosh og'rig'i, og'aynijon, bizga atalgan. Erta yo kechi bilan indinga в Ёњosobistв Ёќ bilan uchrashuvga tayyorlanavering. Yo birontasi keladi yo chaqirtirishadi. Chaqirtirishsa bilingki, masala jiddiy. Bu yedagilar, shunday hol yuz bersa, yo'lga o'tlanishganda ehtiyotdan xayrlashib, so'ng ketadilar. в ЁњOsobistв Ёќning boshida nima gap, qanday reja borligini hech kim bilmaydi. Agar sizni chaqirib qolishsa, Matyoqubni tanimasligingizni aytganingiz durust.

-Men kommunistman, to'risini aytaman. Menga balo ham urmaydi. U bilan oshxo'rlik qilmaganman, xiyonatiga ham sherik emasman. Undan nafratlanaman.

Mirzakalon buni eshitib, urushdan avvalgi ulfatchiliklarda Meliev tez-tez takrorlashni yaxshi ko'radigan gapni esladi. Osh suzib kelingach, Meliev laganga qo'l uzatishdan oldin в ЁњKommunistchasiga ishlaymiz va kommunistchasiga oshalaymizв Ёќ, deb qo'yardi. Buni hazil deb qabul qilishsa-da kulishmas edi. Melievning hozirgi gapi undagi ohangdan ancha farq qilardi.

-Bu gapingizga men yuz foiz ishonaman. в ЁњOsobistв Ёќ ham ishonar, deb umid qilishdan o'zga choram yo'q,-dedi Mirzakalon. Meliev uning bu haqda gaplashish istagi yo'qligini sezib, ishini davom ettirdi. Besh-o'n satr yozgach, to'xtab, yana Mirzakalonga o'girildi-da, voqeyiy hikoyalarning badiiy saviyasi haqida gapira ketdi. Mirzakalon uni diqqat bilan eshitgach, fikrini lo'nda va

qisqa bayon qilib qo'ya qoldi:

-Asarning tili til emas, tili kesilgan kishining duldirashi. Chulchut tili bundan alo!-dedi.

-Siz yozuvchi ko'zi bilan o'qib, tanqid qilyapsiz. Lekin oddiy o'quvchi siz ko'rgan kamchiliklarni sezmaydi ham. Uning uchun tasvirlangan voqea muhim, aytilayotgan gap muhim.

-Agar tasvir go'zal bo'lsa, gap ifodasi yoqimli bo'lsa o'quvchi ham unga ko'ngil qo'yadi. Chulchit tilidagi bayonni esa bir marta o'qisa o'qir, keyin ko'ngli aynib qaramay qo'yadi. O'quvchini didsizlikda ayblamang. Siz osh damlashga uquvsiz bo'lsangiz ham palovxonto'raning sifatini yaxshi ajrata olasiz. Tuzi past yoki sho'r bo'lsa, piyoz qizimagan yog'da qovurilgan bo'lsa, ishtaha bilan yermikinsiz?

Mirzakalonning bu o'xshatishi maqul kelib, Meliev xaxolab kulib yubordi. Keyin yana o'z fikriga qaytdi:

-Ammo, baribir в Ёњ Qizil shapkalilarв Ёќ bilan в Ёњ Mo'ylovli kishiv Ёќni boplapti, qizitaloq!-dedi faxr bilan.

Darhaqiqat, в Ёњ Qizil shapkalilarв Ёќ hikoyasida Rahmat Majidiyni qamashga kelgan GPU xodimlariga nisbatan qizaloqning nafrati tasirli bayon etilgan edi. Mirzakalonga kitobdagi boshqa hikoyalar ham yoqqan edi, lekin Jalolov ogohlantirganiday, devorlari в Ёњ quloqv Ёќdan iborat bo'lgan bu vagonda hatto ishongan do'sti bilan ham ochiq gaplashishni istamayotgandi. Ravshanning ijodi haqidagi gap bir suhbat bilan yakun topmadi. Meliev bu haqda tez-tez gap qo'zg'ab, oqibatda Mirzakalonda shubha uyg'otdi. Ikkovlon jurnal va kitobdagi в Ёњ Zavqiyv Ёќ, в Ёњ Boqizodav Ёќ, в Ёњ Ober-leytenant Bek Olmonв Ёќ imzolarining egalari kim ekanini aniqlay olmadilar.

Bir kuni Meliev vagonga xursand holda kirib kelib, xushxabar aytdi:

-Mendzijetska artistlar kelishibdi. Bir doirachi bilan bir xurliqo raqqosa o'zimizdan ekan. Men ularni taklif qilib keldim. Ziyofat sizning yelkangizda.

-Shu yerda kutamizmi?-dedi Mirzakalon ajablanib.

-Be, bu yerda bosmaxona buyog'ini xidlab ketishadimi? Oshnangiz Kazimir bilan gaplashib ko'rmaysizmi? Kechagi kungi o'tirishimiz juda-a jonon bo'luvdi-da!

Meliev chindan ham Kazimirning uyidagi ziyofatda yayrab-yashnagan edi. Mirzakalon shu shaharlik baqqol Kazimir bilan oq baton non sotib olish bahonasida tanishgan edi. Asli Brest shahridan bo'lgan bu odam nechundir batonxo'r mijozi Mirzakalon bilan chiqishib qolgandi. Hamshaharlarni durustroq mehmon qilish maqsadida Mirzakalon Melievning taklifiga ko'ndi. Ikki litr spirt olib Kazimirnikiga bordi. Zarur ishi bo'lmagani uchun Meliev unga ergashdi. Kazimir Mirzakalonning iltimosini ortiqcha gap-so'zsiz qabul qilib, ziyofat tayyorgarligini boshlab yubordi. Mirzakalon keltirgan spirtga saryog', sut, qant aralashtirib xushxo'r ichimlik tayyorladi. Ichimlik totli tuyulib, Meliev mehmonlar yetib kelgunicha sarxush bo'lib oldi.

Dasturxon tarafida o'tirganlarida Kazimir Mirzakalondan:

-Stalin LKjvovni bizga qoldirmay olib qo'yarmikin?-deb so'radi.

Mirzakalon javobga taraddudlandi. Aslida javobni o'ylab topishga hojat yo'q, bu haqda matbuot tinmay yozayotgandi: в Ёњ Sovet hukumatining beg'araz siyosati, polyak xalqini pilKjsudchi-mikolaychikchi burjua reaksionerlar zulmidan, fashizm qulligidan ozod qilish uchun jang maydonlarida aziz qonlarini to'kib, Yevropa xalqlariga, shu jumladan, slavyan polyak xalqiga ham ozodlik, mustaqillik, hur va erkin hayot keltirayotgan Sovet Armiyasining xolis, olijanob niyativ Ёќni aytib, kutilmagan suhbat mavzuiga yakun yasashi mumkin edi. Lekin Kazimir bu gaplarni har kuni eshitavergani uchun boshqacharoq tushuntirish yo'lini o'ylab turganda Meliev suhbatga qo'shildi:

-Hali LKjvov ekan-u, kerak bo'lsa butun Polshani ham oladi-qo'yadi!-dedi tomdan tarasha tushgandek qilib.

Bu gapdan seskanib ketgan Kazimir, oldidagi likopni nari surib to'ng'illadi:

-Nima, Sovet Ittifoqida shahar kammi? Bitta LKjvovni qoldirsa nima qilibdi?

Yana Meliev gapni ilib ketdi. Yo'q, LKjvov shahrini aslida ukrain shahri ekanini, uni polyak shlyaxlari bosib olganlarini, hozir shaharni asl egalari в Ёќ ukrainlarga qaytib berish to'g'ri bo'lajagini uqtirmadi, aksincha, Mirzakalon kutmagan gapni aytdi:

-Hali shoshmang, sizning Polshangizga ham bizning O'zbekistonning kuni tushadi!

Melievning gapi tugar-tugamas, Kazimirni xotini chaqirib, chiqib ketdi. Mirzakalon Melievga manodor qaradi va dudmal qilib shunday dedi:

-Xo'b gap qildingiz-da!

Bu zohiran: в Ёњ Bemani gap qilding!в Ёќ degan manoni bildirsa ham, zamirida в Ёњ yaxshi gapirdingв Ёќ degan manoni kavlab topish ham mumkin edi. Oradan bir necha yil o'tib, hibsga olinganda bu gap aynan millatchilik libosida yetkazilishini Mirzakalon u damda o'ylab ham ko'rmagan edi. U bir muammoga javob topa olmadi: u suhbatda uch kishi ishtirok etgan edi. Kazimirning GPUga axborot bermog'iga aql bovar qilmaydi. Millatchilik ruhidagi o'sha gap Melievning og'zidan chiqqan edi. Agar o'sha suhbat bayonini Meliev yetkazgan bo'lsa, o'zini o'zi millatchilik sirtmog'iga ro'para qilishida qanday mano bor? Bunga ham kishining aqli bovar qilmaydi.

O'shanda Kazimirning ko'ngli ozor chekkan bo'lsa ham, sir boy bermay, mehmonlarni chiroyli kutdi. Faqat xayrlashar mahalida boshqalarga sezdirmay Mirzakalonga shipshib qo'ydi:

-Mirdza, siz istasangiz har kuni keling, biroq, bu do'stingizni bundan keyin yoningizga olmang. Men gap ko'tarolmaydigan odamman, biron nima deb qo'yib, tilimning balosiga qolib yurmayin. Agar xohishingiz bo'lsa, mayli, pan Garif bilan keling, qarshiligim yo'q.

Mirzakalon Kazimirning havotirini tushungani uchun gapni cho'zmadi. Ertasiga G'arif Galiev bilan birga safarga chiqib ketdi. Yo'lda ketaturib Kazimirning taklifini aytib в Ёњ Siz unga yoqib qolibsiz, safardan qaytganimizdan keyin ziyofatiga boramizв Ёќ, deb qo'ydi. Tatar tilida chiqadigan gazetaning harbiy muxbiri bilan birgalikda to Varshava bo'sag'asiga qadar birga bordi. Safarlar qariyb ikki oyga cho'zildi. Janggohda o'q do'llari tingan mahalda ularning ish faoliyatlari boshlanardi. Jangda horib, tolgan askarlar bilan suhbatlashib, gazetada elon qilinadigan maqolalari uchun malumotlar to'plar edilar. Polsha qishloqlari va shaharlarida yurganlarida, G'arifning yotishdan avval bir narsani olib, uni poxol orasiga yoki eski latta-luttalar orasiga yashirishi, ertalab esa yana olib, cho'ntagiga avaylab solishi Mirzakalonni ajablantirdi. Shu paytga qadar u G'arif bilan birga ko'p yurgan, biroq, bunaqa sirli harakatiga sira guvoh bo'lmagan edi. Mirzakalon uning bu g'ayritabiiy harakatini bir necha marta kuzatgach, oxiri Visla daryosi sohilidagi bir polyak dehqonining hovlisida yotganlarida в Ёњ G'arif, poxol orasiga nima yashirdingiz?в Ёќ deb so'radi.

G'arif bu savoldan gangib, nima deyishini bilmay, shoshib qoldi. Keyin hechnima berkitmaganini aytdi. Mirzakalon uning yashirgan joyini ko'z ostiga olib qo'yan edi. U hamroxi yashirgan narsa biron sevganining suratidir, deb gumon qilgan, uning

This is not registered version of TotalDocConverter

g'ozar o'zlasiga, o'zlasiga, o'zlasiga, o'zlasiga, o'zlasiga ko'zini shamg'alat qilib, yashirilgan narsani poxol orasidan oldi.

Baribir topolmaydi, degan ishonch bilan hotirjam yotgan G'arif sapchib o'rnidan turdi-da:

-Nega birovning narsasiga tegasan! Qo'y, bu sen o'ylagan narsa emas, kandidatskiy knijkam!-dedi ranjib.

Mirzakalon uning gapiga ishonmay, qog'ozni oy yorug'iga tutib qaradi: to'g'ri aytibdi, yashirgan narsasi uning VKP(b) az'oligiga nomzodlik daftarchasi edi.

-Partiyaning daftarchasini bunchalik avaylash kerakligini bilmas ekanman. Meniki cho'ntagimda turibdi,-dedi Mirzakalon uning bu qilg'iga tushunmay.

-Ey Mirza, aqlli odamsan-u, lekin bazi narsalarni tushunishda onging xiralik qilib qoladi,-dedi G'arif daftarchasini uning qo'lidani olib.-Bu yerlarning odamlariga ishonib bo'ladimi? Slavyan deganlari bilan bular ruslarni nemislardan ham battar yomon ko'radilar. Ruslar qancha yillar bosib yotdi bularni axir? Avval oq podsho ezgan edi, endi qizil podsho ezadi deb qo'rqadilar. Kechasi bizlarni qo'qis bosib qolishsa, cho'ntagingdan partiya bileti chiqib qoldimi, tamom, o'ldirmasdan qo'ymaydilar. Yonimdan bu palakat chiqmasa, v Ё men rus emasman, aksincha, men-da sizlar kabi ruslar oyog'i ostida ezilib kelgan tatar molayib Ёk, deb qutulib qolishim mumkin. Daftarchani nega berkitishimni endi bildingmi? Esingni ishlatib, senam men qilgan ishni qilaver.

Mirzakalon uning qo'rqoqligidan kuldi. Har qadamda ajalning soyasida yurgan odamning o'limdan qo'rqishi chindan ham kulgili hol edi.

Safar chog'i qog'ozga tushgan v Ё Ozodlik gulini hidlagan kishiv Ёk degan ocherkini G'arifga o'qib berganda u chuqur o'yga toldi. O'zbek yigitining qahramonligi madh etilgan satrlar unga tasir etgan edi. Biroz mulohaza qilib ko'rgach, u tilga kirdi:

-Yaxshi yozibsani, chindan ham ozodlik holida jon berish kishiga yarashadi. Men ham berar edim, lekin bizda ozodlikning o'zi bormi?- u bir oz tin olib o'z savoliga o'zi keskin javob qaytardi:-Yo'q! Mutlaqo yo'q. Endi kim uchun jon berishim kerak? O'ruslar uchunmi? Yo'o'q!.. Mening jonimsiz ham tatarlarning jonini olib bitirdilar. v Ё Tataristonv Ёk desalar kulгим keladi. Qayda o'sha Tatariston?!

-To'g'ri aytasan. Tataristonning oti qoldi-yu, o'zi qolmadi,-dedi Mirzakalon uning so'zlarini quvvatlagan bo'lib. Keyin savol berdi: -Tatariston nega bu holga tushdi?

-O'zbekiston ham,-deb G'arif aniqlik kiritib, savolni Mirzakalonning o'ziga qaytardi.

Mirzakalon javob berishi mumkin edi. Bu haqda uzoq yillardan beri o'ylayverib, istibdod sababini izlagan, o'zicha to'g'ri javoblar topib qo'ygandi. Shulardan biri v Ё“ v Ё Bizlarda Arturlar yo'q v Ёk, degisi kelardi. Voynichning v Ё So'nav Ёk romanini rus tilida dastlab o'qigandayoq xayoliga shu fikr kelgan edi. U o'zini Artur martabasida ko'rishni istardi. Birinchi muhabbati Hamidani esa Jemmi timsolida ko'rardi. Agar irodasi, jur'ati, botirligi Artur qadar bo'lganda edi, Hamida ham Jemmi kabi bo'la olardi, shubhasiz. Arturdagi ozodlikka intilish tuyg'usini o'zbek yigitlari qalbiga ko'chirish maqsadida asarni tarjima qila boshladi. Yonib-yonib, o'rtanib-o'rtanib, jo'shib-jo'shib, yig'lab-yig'lab tarjima qildi. Siyohdan qog'ozga ko'chayotgan har bir harf, har bir belgi orzu-umid yomg'irining hayotbaxsh tomchilari kabi tuyulardi nazarida.

Hozir G'arifga v Ё Arturlar yo'q v Ёk, degani bilan bu hamkasbi uning niyatini anglay olmasligi mumkin edi. O'z joni shirin ko'rinib, qo'rqanidan partiya daftarchasini berkitib yurgan odam Arturning shijoatini his qila olmasligi aniq. Vatani haqidagi balandparvoz gaplari esa bir necha daqiqada so'nadigan ojiz tuyg'udan boshqa narsa emasligini Mirzakalon tushunib turardi. Shu bois gapni ko'paytirmasdan v Ё Men bilmaymanv Ёk, deb qo'ydi.

Shu bilan ularning ozodlik haqidagi gaplari nihoyasiga yetdi. Garchi Mirzakalon G'arifni quvvatlagan bo'lsa-da, fikriga etiroz bildirgisi ham kelgandi. Bu urushning ruslarni himoya qiluvchi urush emasligini, dunyo taraqqiyparvar kuchlari qonli fashizmga qarshi birlashganlarini aytish bilan G'arifning g'ashini keltirishini bildi. Ivan Grozniy davridan beri istibdod iskanjasida yashagan xalq vakilining dardini huddi shunday iskanjada yashagan qarindosh xalq vakili tushunmasligi mumkinmi? Bu haqda uzun kechalar mijja qoqmasdan dardlashsa arziydi. Ozodlik yo'lidagi o'g'onlar haqida fikrlashish, bahslashish ham mumkin. Chorak asar muqaddam ozodlik eshigi ochilay deb turganda xalqni birlashtirib, oyoqqa turg'izishi lozim bo'lgan ziyoli ahlining o'zlari birlasha olmay, ittifoq qila olmay erkni qo'ldan berganlarini qalb azobi ila eslash ham mumkin. Lekin hozir buning o'rni emas. Garchi G'arif bilan ko'p vaqtlar birga safarlarda bo'lsa-da, uning ichida xalq dardi bormi yo do'st ko'ksiga zahar soluvchi ilonmi v Ё“ aniq bilmaydi. Hozirgi g'amli so'zlari dardli yurak nolasimi edi yoki o'sha ilonning ovozi? Bunisi ham unga qorong'u... Poezd-redaksiya Ovruch shahri yonidagi o'rmonda turganida o'zbek tahririyatiga v Ё Qizil Armiyav Ёk gazetasining muharrir o'rinbosari bo'lib kapitan Yo'lchiev keldi. Bu Uzoq Sharqda yopilgan v Ё Trevogav Ёk nomli o'zbekcha front gazetasining muharrir o'rinbosari edi. Mirzakalon u gazetaning frontlarda chiqadigan o'zbekcha gazetalar orasida eng savodsiz, eng qoloq gazeta ekanini Moskvadagi kengashmada eshitgandi. Maruzachi gazetaning kamchiliklarini ayta turib v Ё har qanday tanqiddan tubanv Ёk, deb takidlagandi. O'sha gazetani chiqargan muharrir o'rinbosarining o'ziga boshliq bo'lib kelishini Mirzakalon malol oldi. Stalingrad bo'sag'alaridan to Germaniya chegarasigacha bo'lgan yo'lda gazeta tashvishlarini o'z yelkasida ko'tarib kelishiga qaramay, faqat VKP(b)ga azo bo'lmagani uchun surib tashlab, o'rniga qariyb chalasavod odamni qo'yishlarini adolatsizlik deb bilsa-da, dardini ichiga yutdi. Partiyaning bu adolatsiz siyosatiga qarshi bo'lgani bilan, adolat talab qilgan taqdirda ham hech nimaga erisha olmasligini yaxshi bilgani uchun tili tish hatlamadi. Urush Germaniya chegarasidan o'tgan kunlarda tahririyatga Ilyosov ham qo'shildi. Chalasavodlik masalasida u Yo'lchievdan batarroq bo'lgani sababli, gazetaning asosiy ijodiy ishlari baribir Mirzakalon bilan Melievning zimmasida qolaverdi.

AvvalgiI- qismB Keyingi

v†‘ Olamlarning robbisi Allohga hamdlar va shukurlar, olamlarga rahmat etib yuborilgan zotga salovat va salomlar bo'lsin.